

ISSN 2411-6076 04
ISSN 2709-135X (online)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

ТІЛТАНЫМ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ИМ. А.БАЙТҰРСЫНОВА
КОМИТЕТ НАУКИ МИНИСТЕРСТВА ОБРАЗОВАНИЯ
И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

№4 (80) 2020

қазан, қараша, желтоқсан, 2020
октябрь, ноябрь, декабрь, 2020

2001 жылғы сәуірден бері шығады

Бір жылда 4 рет жарық көреді

Издается с апреля 2001 года

Выходит 4 раза в год

АЛМАТЫ

Редакциялық кеңес:

А.Фазылжанова филология ғылымдарының кандидаты (бас редактор); **Н.Уәли**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Т.Жанұзақов**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Ә.Жүнісбек**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **З.Базарбаева**, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі; **Е.З.Қажыбек**, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА-ның коор. мүшесі; **Ж.Манкеева**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **М.Кирхнер**, Ю.Лебих атындағы Гиссен университетінің (Германия) профессоры; **Ә.Д.Сүлейменова**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Н.Демір**, Хаджеттепе университетінің (Түркия) профессоры; **А.В.Дыбо**, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі; **Т.Ж.Мұсаев**, И.Арабаев атындағы Бішкек университеті Лингвистика және әлем тілдері институтының директоры, Кыргыз Республикасы Ғылым академиясының коор. мүшесі, филология ғылымдарының докторы, профессор; **М.Джусупов**, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, филология ғылымдарының докторы, профессор; **М.Малбақов**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Б.Момынова**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **А.Алдаш**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Қ.Кудеринова**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Д.Қ.Шомфай**, Венгрия Ғылым академиясы Этнология институтының ғылыми қызметкері, алтаистика мамандығының PhD докторы.

Редакционный совет:

Фазылжанова А.М., кандидат филологических наук, главный редактор (Казахстан); **Уали Н.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Жанұзақов Т.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Жүнісбек А.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Базарбаева З.**, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК (Казахстан); **Манкеева Ж.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Қажыбек Е.**, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК (Казахстан); **Кирхнер М.**, профессор Гиссенского университета им. Ю. Лебиха (Германия); **Сүлейменова Э.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Демір Н.**, профессор Университета Хаджеттепе (Турция); **Дыбо А.**, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент Российской академии наук (Россия); **Мұсаев Т.**, директор Института лингвистики и мировых языков Бишкекского университета им. И. Арабаева, член-корреспондент академии наук Кыргызской Республики, доктор филологических наук, профессор (Кыргызстан); **Джусупов М.**, Узбекский государственный университет мировых языков, доктор филологических наук, профессор (Узбекистан); **Малбақов М.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Момынова Б.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Алдаш А.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Кудеринова К.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Шомфай Д.**, научный сотрудник Института этнологии Венгерской академии наук, PhD по специальности алтаистика (Венгрия).

Editorial Board

Fazylzhanova A.M., Candidate of Philological Sciences, Editor-in-chief (Kazakhstan); **Uali N.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Zhanuzakov T.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Zhunisbek A.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Bazarbayeva Z.**, Doctor of Philological Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan); **Mankeeva Zh.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Kazhybek Y.**, Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan); **Kirchner M.**, Professor of the Justus Liebig University of Giessen (Germany); **Suleimenova E.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Demir N.**, Professor of Hacettepe University (Turkey); **Dybo A.**, Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding member of the Russian Academy of Sciences (Russia); **Mussayev T.**, Director of the Institute of Linguistics and World Languages of Bishkek University named after I. Arabaev, Corresponding member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kyrgyzstan, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kyrgyzstan); **Dzhusupov M.**, Uzbekistan State University of World Languages, Doctor of Philological Sciences, Professor (Uzbekistan); **Malbakov M.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Momynova B.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Aldash A.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Kuderinova K.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Shomfay D.**, researcher of the Institute of Ethnology of the Hungarian Academy of Sciences, PhD in altaistics (Hungary).

Мемлекеттік тіркеу №1799-ж.

Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінен 05.03.2001 жылы берілді.

Государственный регистрационный, №1799-ж выдан от 05.03.2001 года

Министерством культуры, информации и общественного согласия.

State registration number, No. 1799-z issued on 05.03.2001

by the Ministry of culture, information and public consent.

МРНТИ 16.21.45

А.Ә. Жаңабекова¹, К.Қ. Пірманова²

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының докторы, профессор м.а.
Алматы қаласы, Қазақстан

²А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың PhD студенті
Алматы қаласы, Қазақстан

СӨЗЖАСАМДЫҚ БЕЛГІЛЕНІМДЕРДІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ АСПЕКТІСІ

(туынды сөздер және сөзжасам тәсілдері)

Аннотация. Қазақ тілінің ұлттық корпусында сөзжасамдық белгіленімдер басқа да морфологиялық, лексика-семантикалық белгіленімдер сияқты өзіндік құрылымы бар лингвистикалық белгіленімдердің қатарына кіреді. Сондықтан сөзжасамдық белгіленімдердің әзірлемесін дайындау барысында сөзжасамдық белгіленімдерге тән құбылыстарды қарастыру қажет. Мақаламызда сөзжасамның тарихына азды тоқталып, тіл білімінің жеке саласы екенін айтамыз. Осыдан келіп сөзжасамдық белгіленімдердің құрылымдық аспектісі ретінде туынды сөздер мен сөзжасам тәсілдеріне тоқталдық.

Тірек сөздер: сөзжасамдық белгіленім, туынды сөздер, сөзжасам тәсілдері.

А.А. Жанабекова¹, К.К. Пірманова²

¹главный научный сотрудник Института языкознания имени
А. Байтұрсынова, доктор филологических наук, и.о. профессора
Алматы, Казахстан

²младший научный сотрудник Института языкознания имени
А. Байтұрсынова, докторант PhD КазНУ имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

СТРУКТУРНЫЙ АСПЕКТ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ РАЗМЕТКИ

(производные слова и способы словообразования)

Аннотация. В национальном корпусе казахского языка словообразовательные разметки входят в число лингвистических разметок, имеющих свою структуру, как и другие морфологические, лексико-семантические разметки. Поэтому при подготовке разработки словообразовательных разметок необходимо рассмотреть явления, характерные для словообразовательных разметок. В нашей статье мы рассказываем об истории словообразования как отдельной отрасли языкознания. Мы остановились на производных словах и словообразова-тельных подходах как структурном аспекте словообразовательных разметок.

Ключевые слова: словообразовательная разметка, производные слова, способы словообразования.

A.A.Zhanabekova¹, K.K.Pirmanova²

¹ Chief researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, doctor of philological sciences, associate professor
Almaty, Kazakhstan

² Junior researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, PhD student of Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan

STRUCTURAL ASPECT OF WORD-FORMATION MARKUP (derived words and ways of word formation)

Annotation. In the national corpus of the Kazakh language, word-formation markings are among the linguistic markups that have their own structure, as well as other morphological, lexical and semantic markups. Therefore, when preparing the development of word-formation markups, it is necessary to consider the phenomena characteristic of word-formation markings. In this article, we consider the history of word formation as a separate branch of linguistics. We focused on derived words and word-formation approaches as a structural aspect of word-formation markups.

Keywords: word-formation markup, derived words, ways of word formation.

Сөзжасам тіл білімінің жеке саласы. Қазақ тіл білімінде сөзжасам алдымен морфология құрамында, кейбір мәселелері лексикологияда қарастырылып, XX ғасырдың 80-90 жылдары ғана жеке дара сала ретінде зерттеле бастады. 1989 жылы жарық көрген «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» атты жинақ сөзжасамның дербес сала ретінде танылып, теориялық мәселелерінің қалыптасуына негіз болды [1]. Ал 2002 жылы жарық көрген академиялық «Қазақ грамматикасында» сөзжасам саласы үлкен тарау ретінде беріліп, өзіндік орнын тапты [2].

Қазақ тіл білімінде сөзжасам сипаттамалы (синхронды) және тарихи (диахронды) аспектіден зерттеліп келеді. Сөзжасамның жеке сала ретінде қалыптасуына қазақ ғалымдарының еңбектерінің үлесі мол. Атап айтқанда, Н. Оралбаева, Ғ. Қалиев, С. Исаев, А. Салқынбай, З. Бейсембаева, Л. Жаналина, Б. Қасым, Г. Шаһарман, Г. Жексембаева, Ж. Отарбекова, А. Ибатов, Е. Жанпейісов т.б.

Сөзжасам тілдің атау жасау, жаңа сөз жасау, сөз тудыру қызметін зерттейді.

Тілдің сөзжасам саласының негізгі зерттеу нысаны **туынды сөздер**. Туынды сөздер тілдің сөзжасамдық тәсілдері арқылы жасалған лексикалық бірліктер болып табылады. Туынды сөздер тілдің сөзжасамдық әрекетінің нәтижесі.

Жаңа заттар мен жаңа ұғымдар үздіксіз болып отыратындықтан, сөзжасам арқылы жаңа атаулардың пайда болуы да үздіксіз жүріп отыратын құбылыс.

Туынды сөздердің **құрамы** бір негізгі, бір көмекші морфемадан тұрады немесе екі негізгі морфемадан тұрады. Мысалы, *тәлімгер, базарлық, сәулетші* т.б. Бұл келтірілген мысалдардың құрамы негізгі және көмекші морфемадан құралған. Ал *жолсерік, саяжай* т.б. туынды сөздердің құрамы екі негізгі морфемадан құралған. Бірінші көмекші морфема жалғанған жағдайда туынды түбір жасалса, екінші жағдайда күрделі сөздер жасалады.

Туынды сөздің құрамында оның жасалуына негіз болатын дербес мағыналы сөз болады. Туынды сөздегі негіз болған сөздің мағынасы туынды сөздің мағынасына өзек болады. Мысалы: *дәрі дәрігер, ем емхана, дәріс дәрісхана, зейнет зейнеткер* т.б. Осымен байланысты туынды сөз құрамындағы негіз сөз бен туынды сөздің мағынасы үнемі байланысты болады. Мысалы, *тәлімгер* деген туынды сөзді алсақ, оның құрамындағы *тәлім* сөзі *тәлімгер* туынды сөздің лексикалық мағынасына арқау болған. Ал туынды сөзді жасаушы екінші морфема *-гер* «тәлім» негізгі сөзіне мамандық мағынасын қосқан. Сөйтіп, тәрбиеші мағынасын білдіретін *тәлімгер* сөзі жасалған. Яғни *тәлімгер* туынды сөзінің мағынасы құрамындағы *тәлім* және *-гер* морфемаларының мағынасынан құралған. Сондықтан бұл туынды сөздің мағынасы құрамындағы *тәлім* сөзінің мағынасымен байланысты. Мұндай мағыналық байланыс күрделі сөз жасаушы сыңарлардан да айқын байқалады. Мысалы, *жылыжай* сөзі екі сөзден құралған. Бірі *жылы*, екіншісі *жай*. Бұл сөз заттың белгісі болып саналатын *жылы* деген сөздің және мекен, орын деген мәндегі *жай* сөзінің бірігуі арқылы өсімдік өсірілетін жылы орынның атауын жасаған. Яғни *жылыжай* күрделі сөзінің мағынасы құрамындағы сыңарлар мағынасынан құралған. Демек, мағыналық байланыс болмаған сөз туынды сөз бола алмайды.

Туынды сөздердің мағынасы құрамындағы негіз сөздің мағынасынан күрделі болады. Яғни негіз сөздің мағынасы мен туынды сөздің мағынасы тең емес. Өйткені туынды сөздерде негіз сөздің мағынасына оларға жалғанған жұрнақтың мағынасы қосылады. Туынды түбір құрамындағы негіз сөздің мағынасы мен сөзжасамдық жұрнақтың мағынасы қосылып, туынды түбірдің мағынасын жасайды [3].

Туынды сөздің жасалуына негіз болған сөзден туынды сөздің құрамы да күрделі болады. Мысалы: *әкім әкімшілік, жекеіше жекеішелендіру, шебер шеберхана, мейрам мейрамхана* т.б. Бұлардың біріншілерінен екіншілерінің құрамы күрделі, алғашқылары бір морфемадан, екіншілері екі морфемадан тұрады. Туынды сөздердің құрамы негізгі сөздің құрамынан күрделі болатындығы тілдегі қатаң заңдылық болып табылады. Алайда бұл заңдылыққа тілдегі семантикалық тәсіл арқылы жасалған туынды сөздер ғана бағынбайды. Семантикалық тәсіл арқылы жасалған сөздердің құрамында тұлғалық өзгеріс болмайтындықтан, яғни туынды сөз жаңа мағынаға ие болу арқылы жасалатындықтан, құрамы негіз сөзбен бірдей болады. Мысалы, *құн* сөзі экономика ғылымында термин ретінде туынды сөз, яғни ол бұрынғы мағынасына қоса тағы бір мағынаға ие болған, бірақ тұлғасында өзгеріс жоқ.

Туынды сөздердің екі морфемадан құралуы жағынан олар тілдегі басқа да екі морфемалы тілдік құбылыстармен ұқсас. Мысалы сөзтүрленім, яғни формажасамдық бірліктер де екі немесе одан да көп морфемадан тұрады. Алайда туынды сөздер құрамындағы көмекші морфемалар жаңа сөз тудырып, жаңа мағыналы лексикалық бірлік жасаса, екіншісі негіз сөздің лексикалық мағынасын өзгертпей, қосымша грамматикалық мағына ғана үстеп, негіз сөздің грамматикалық формасын тудырады, яғни жаңа мағыналы дербес лексема жасамайды.

Егер бір сөздің түрлі тұлғасында (сөзтүрленімдік парадигмада) лексикалық мағына біреу ғана болса, сөзжасамдық парадигмада оның мүшелері қанша болса, сонша лексикалық мағына болады, соған сәйкес сонша дербес лексикалық бірлік болады. Мысалы, *білім, білгіш, білгір* дегендер бір түбірден жасалған түбірлес сөздер, әрқайсысы дербес лексема, ал *адамға, адамды, адамда* т.б. сөздер парадигмасы бір ғана лексикалық мағыналы сөздің грамматикалық түрленімі.

Сол сияқты туынды сөздердің бірі болып табылатын тіркесу арқылы жасалатын күрделі сөздер тұлғасы жағынан сөз тіркесімен ұқсас құбылысқа жатады. Алайда,

күрделі сөздер қанша сыңардан құралса да, біртұтас лексикалық мағына береді. Ал сөз тіркесінің құрамындағы сыңарлардың бәрі жиналып, күрделі сөздердегідей біртұтас лексикалық мағына бермейді, олар бір атау жасамайды. Сөз тіркесінің құрамындағы әр сөз сөйлем құраушы жеке мүше, жеке дербес мағыналы сөз. Ал күрделі сөздің құрамында неше сыңар болса да, ол сөйлемнің бір ғана мүшесі болады. Мысалы, *Қызыл ала көйлегі өзіне жарасып тұр* деген сөйлемде *қызыл ала* деген күрделі сын есім қандай деген сұраққа жауап беріп, сөйлемнің бір ғана анықтауыш мүшесі болып тұр.

Туынды сөздер тілдегі түбір сөздер сияқты шындық өмірдегі заттар мен олардың белгілерінің атауы, сондықтан лексикалық бірлікке жатады да, тілдің сөздік құрамына енеді, оны байытады. Туынды сөздер әр кезеңде жасалып, сөздік қорға еніп отырған дайын лексикалық бірліктер болғандықтан, негізгі түбір сөздер сияқты сөйлемде дайын күйінде қолданылады, яғни туынды сөздер сөйлем құрылысына тәуелсіз қандай сөйлемге де дайын қалпында алынатын лексикалық бірліктер болып табылады.

Туынды сөздер құрамына қарай мынадай екі топқа бөлінеді:

А) Туынды түбірлер;

Ә) Күрделі сөздер.

Туынды түбірлер 1) туынды түбір екі морфемалы сөз, олар: негіз сөз бен сөз-жасамдық жұрнақ; 2) туынды түбірдің мағынасы оның құрамындағы негіз сөз бен сөзжасамдық жұрнақтың мағынасынан жасалады; 3) туынды түбірдің құрамындағы негіз сөз бен туынды түбірдің мағынасы байланысты болады.

Туынды түбірлер тілдің қазіргі даму сатысына сай танылатындықтан, олардың құрамындағы морфемалардың жігі анық көрініп тұрады. Мысалы: *кедей +лік, қымыз + хана, тап + қыр, тот + ық* т.б. Келтірілген туынды түбірлердің барлығында олардың құрамындағы морфемалардың жігі анық көрініп тұр. Алайда бұл жағдай тарихи тұрғыдағы туынды түбірлерге қатысты емес. Өйткені тарихи туынды түбірлердің құрамындағы морфемалардың жігі жойылған. Сондықтан олар қазіргі кезде туынды түбір саналмайды.

Сөзжасамдық тәсілдер:

Туынды сөздер кездейсоқ, қалай болса, солай жасала бермейді. Ол тілдің сөзжасам заңдылықтары бойынша, яғни тілдегі дайын сөзжасамдық үлгілер арқылы жасалады. Айталық, туынды түбірлер көбінесе негізгі түбір + сөзжасамдық жұрнақ үлгісімен жасалады: *мал + шы, қой + шы, егін + иі* т.б. Бұл сөздердің құрамындағы негізгі морфема зат есім болып келеді де, *-шы/иі* жұрнағы жалғанған сөзіне кәсіп иесі мәнін үстеп, жаңа мағыналы сөз жасайды. Сондай-ақ бұл жұрнақ жалғанған сөзіне тұрақты түрде осы мағынаны үстейді. Яғни туынды сөз жасаудың тұрақты түрде қалыптасқан жолы, тәсілі, үлгісі (моделі), білдіретін, үстейтін мағынасы болады.

Туынды сөздер тілде әртүрлі тәсілдер арқылы жасалады. Қазақ тілінің сөзжасам жүйесінде көне замандардан бері қарай қолданылып әбден орныққан, қалыптасқан негізгі үш тәсілі бар. Олар: *синтетикалық, аналитикалық, лексика-семантикалық*.

Синтетикалық тәсіл. Қазақ тілі аглютинативті тіл болғандықтан, туынды сөз жасаушы негізгі тәсіл болып табылады. Синтетикалық тәсіл арқылы туынды сөз жасаудың тілде қалыптасқан өзіндік ерекшелігі бар. Бұл тәсіл арқылы туынды сөз жасау үшін оған екі тілдік бірліктің қатысуы керек:

1) лексикалық мағыналы сөз;

2) сөзжасамдық жұрнақ.

Синтетикалық тәсіл арқылы туынды сөз жасауға қатысатын бұл тілдік бірліктердің әрқайсысының өзінің атқаратын қызметі бар.

Туынды сөз құрамындағы лексикалық бірлік туынды сөздің мағынасына арқау болады. Оны негіз сөз деп атайды [4]. Негіз сөз дегеніміз – туынды сөзді жасауға негіз болатын лексикалық мағыналы сөз. Мысалы, *дәрігер, аңшы, өнерпаз* туынды сөздеріндегі негіз сөздер: *дәрі, аң, өнер* сөздері. Туынды сөздердің мағынасы мен олардың құрамындағы негіз сөздердің мағынасы үнемі байланысты болады. Бұл тек туынды түбірлерге, яғни синтетикалық тәсіл арқылы жасалған сөздерге ғана қатысты емес, ол жалпы сөзжасамға қатысты қалыптасқан, қатаң сақталатын заңдылық. Олай болса, туынды түбірлердің құрамында негіз сөздің өзіндік атқаратын қызметі жаңа лексикалық мағынаға арқау, өзек болу.

Туынды түбір сөз бен негіз сөздің мағына байланыстылығы, әсіресе, сөзжасамдық ұяда анық көрінеді. Әр сөзжасамдық ұяда қанша туынды түбір болса да, олар бір бірімен мағыналық жағынан байланысты болады. Өйткені бір ұядағы туынды түбірлердің бәрінің құрамынан ұяның негіз сөзі орын алады да, ұядағы туынды түбірлердің мағына байланыстылығын туғызады. Мысалы: *бастық, басшы, басқар, басқарма, баспана, басшылық, баста, бастама* т.б. Осы берілген туынды сөздердің барлығына ортақ негіз сөз «бас» сөзі олардың барлығының мағыналарын байланыстырып тұр.

Синтетикалық тәсілдегі екінші тұлға, екінші тілдік бірлік **сөзжасамдық жұрнақ**. Синтетикалық сөзжасамда жұрнақ негізгі бірлік болып саналады, оның қатысынсыз синтетикалық тәсіл арқылы ешбір туынды түбір жасалмайды.

Синтетикалық тәсіл арқылы жасалған туынды сөздер туынды түбір деп аталады. Туынды түбір негіз сөзге сөзжасамдық жұрнақ жалғану арқылы жасалады. Мысалы, *байпақ+шаң, сыр+лы, шүкір+лік, әсем+паз* т.б.

Синтетикалық тәсіл арқылы жасалған туынды түбірлердің құрамындағы морфемалардың әрқайсысының орны бар. Негізгі морфема бірінші орында тұрады, көмекші морфема, яғни сөзжасамдық жұрнақ екінші орында, яғни негіз сөздің соңында тұрады. Туынды түбірлердің құрамындағы морфемалардың орны тұрақты. Бұл заңдылықтан ауытқу тек басқа тілден кірген кейбір морфемаларда кездеседі. Мысалы, *бисаясат, бейкүнә* т.б.

Туынды түбір жасаушы сөзжасамдық жұрнақтың атқаратын қызметі бар. Оның негізгі қызметі туынды лексикалық мағына жасау. Көпшілік сөзжасамдық жұрнақтар лексикалық жаңа мағына жасайды. Мысалы, *ойыншық* туынды түбірін жасаған *-шық* жұрнағы *ойын* негіз сөзінен басқа лексикалық мағына, яғни ойынға керек, ойнайтын заттың атын жасаған. Сонда мұндағы *ойын* сөзінің лексикалық мағынасы мен *ойыншық* туынды түбірінің лексикалық мағынасы екі басқа.

Сөзжасамдық жұрнақтардың әрқайсысының өзіне тән жеке мағынасымен бірге, олардың бірнешеуіне ортақ жалпы мағыналары бар. Мысалы, бірқатар жұрнақтар заттық ұғымды білдіретін сөздер жасаса, бірқатар жұрнақтар заттың сынын, сапасын, белгісін білдіретін сөздер туғызады, енді бір тобы туынды түбір етістіктер жасайды, мысалы, *-сыз/сіз, -лы/лі, -шаң/шең, -ғыш/гіш* сияқты жұрнақтар сапа мәнді туынды түбірлер жасаса, *-ла/ле, -ғыла/гіле, -ар/ер* сияқты жұрнақтар қимыл мәнді туынды түбір етістіктер жасайды. Осындай жалпы мағыналары ортақ жұрнақтар белгілі бір сөз табының жұрнақтары ретінде қалыптасқан. Сондықтан сөзжасамдық жұрнақтар туралы мәселе қозғалғанда, оларды әрбір сөз табының сөзжасамы ретінде жеке дара қарастыру дәстүрге айналған. Бұл дәстүр сөзжасамның морфология құрамында қарастырылатын кезеңдерге де тән. Мысалы, зат есім тудырушы жұрнақтар, етістік тудырушы жұрнақтар т.б.

Аналитикалық тәсіл. Аналитикалық тәсіл тілімізде көне замандардан келе жатқан, тілімізді көптеген күрделі сөздермен толықтырған өнімді тәсіл. Сөзжасамның

аналитикалық тәсілі синтетикалық тәсілден өзінің сөзжасамдық бірліктері арқылы ерекшеленеді. Егер синтетикалық тәсілде туынды сөз жасауға лексикалық бірлік пен сөзжасамдық жұрнақ қатысағын болса, аналитикалық тәсілде жұрнақ қатыспайды, мұнда екі немесе одан да көп лексикалық бірліктер ғана сөз жасаушы тұлға қызметін атқарады.

Аналитикалық тәсілде екі немесе одан да көп сөз бір бірімен *бірігу (кірігу), тіркесу, қосарлану, қысқару* арқылы жаңа лексикалық мағыналы сөз жасалады.

Аналитикалық тәсілдің бірігу, яғни сөзқосым түрі қазақ тілінде екі я онан да көп сөздің бір екпінмен айтылып, біртұтас дыбыстық құрамға кірігіп, бір лексикалық мағына беретін лексикалық бірліктер жасайды. Мысалы, *қырықбуын, аққу, итмұрын* т.б.

Сөзқосым тәсілін біріктіру, кіріктіру тәсілдері деп екіге бөлуге болады. Бірігу тәсілі арқылы жасалған сөздердің ішкі сыңарларының әрқайсысы өзінің жеке тұрғандағы дыбыстық құрамын толық сақтайды: *қолбасы, таусағыз, бойтұмар, көлбақа, көртышқан* т.б. Бірақ сыңарларының дербес кезіндегі мағыналары сақталмай, біртұтас лексикалық мағынаны білдіреді. Ал кірігу тәсілі арқылы жасалған сөздердің құрамындағы сыңарларда дербес қолданылғандағы дыбыстық құрамы сақталмай, олар біртұтас жымдасқан дыбыстық құрамға көшеді. Мысалы, *білезік (білек жүзік), апар (алып бар), табалдырық (табан тұрық), қайны (қайын іні)* т.б. Сөзжасамның аналитикалық тәсілінің сөзқосым түрі тілде туынды сөздер жасаудағы өте өнімді тәсіл болып табылады.

Қосарлану тәсілі екі сөздің бір біріне қосақталып, біртұтас мағыналы сөз жасайтын тәсілі. Қосарлану тәсілі арқылы жасалған сөздер қос сөздер деп аталады. Ол ең көне жазба ескерткіштер тілінде қолданылған көне тәсілге жатады. Тіліміз қос сөздерге өте бай. Мысалы, *ата-ана, туған-туысқан, көрпе-жастық, өнер-білім, ән-күй, дәрі-дәрмек* т.б.

Қосарлану тәсілінің тілде қалыптасқан өз заңдылығы бар. Қосарлану тәсілі арқылы жасалатын қос сөздер, біріншіден, бір сөз табынан болуы міндетті шарт. Мысалы, *бау-бақша, қыз-келіншек, аяқ-табақ, үлгі-өнеге* т.б. Екіншіден, қосарлану тәсілі арқылы жасалған қос сөздер көбінесе мағыналас болып келеді. Мысалы, *сән-салтанат, сауыт-сайман, ойын-күлкі, туған-туыс* т.б.

Аналитикалық тәсілдің тіркестіру түрі де өте өнімді тәсілдердің бірі. Тіркестіру арқылы жасалған күрделі сөздер екі дербес сөздің тіркесуі арқылы жасалады. Олардың сыңарлары бір бірінен бөлек жазылады, алайда сыңарлары мағына дербестігін жоғалтып, біртұтас мағынаны білдіреді. Мысалы, *қызыл ала* заттың өзінше бір түсі, ол түс біртектес емес, қызылмен басқа түс араласқан түс. Сол сияқты *тоқпан жілік*, жіліктің бір түрінің аты, *алтыс бес* деген сан алпыс және бес сандарының қосындысы болып табылатын жаңа бір санның атауы болып, екі сөз бірігіп, біртұтас лексикалық мағынаны білдіреді. Алайда күрделі сөздердегі туынды мағына оларды жасауға қызмет етіп тұрған сыңарлар мағынасынан алшақ кетпейді, олармен тығыз байланысты болады. Екі сыңар мағыналарының қосындысынан жасалады.

Қысқарту тәсілі әсіресе күрделі атауларды қысқартып қолдану үшін қажет. Мысалы, ҚазҰУ (Қазақ ұлттық университеті), АлМУ (Алматы мемлекеттік университеті), АҚШ (Америка құрама штаты), БАҚ (Бұқаралық ақпарат құралдары) т.б. Мұндай сөздерді қысқарған сөздер деп атайды.

Сонымен, аналитикалық тәсіл арқылы жасалған сөздер *күрделі сөздер* деп аталады.

Күрделі сөздер. Қазақ тілі – күрделі сөздерге бай тіл. Күрделі сөздер көне замандардан бастап күні бүгінге дейін сөздік қорымызды байытуға үлес қосып келеді. Күрделі сөздер туынды сөздерге жатады. Олар сөзжасамның аналитикалық тәсілі

арқылы жасалады.

Күрделі сөздер өте кең тараған құбылыс болғанына қарамастан, ғылымда толық шешімін таппай келе жатқан күрделі мәселеге жатады.

Күрделі сөздердің негізгі ерекшелігі – олардың күрделі құрылымды болуы, яғни бірнеше лексикалық бірліктің қосындысынан жасалады. Дара сөз бен күрделі сөздің ұқсастығы – екеуі де дербес лексикалық мағынасы бар лексикалық бірлікке жатады. Айырмашылығы – дара сөздің құрамында бір ғана лексикалық бірлік болады, ал күрделі сөз құрамында кемінде екі лексикалық бірлік болады. Күрделі сөздер лексикалық мағыналы дербес сөздерден жасалады. Мысалы, *алтыбақан, белбеу, бозторғай, ақсақал* т.б. сияқты күрделі сөздердің әрқайсысының құрамы дербес сөздерден жасалғаны ешбір талас туғызбайды.

Күрделі сөздер құрамындағы лексикалық бірліктер күрделі сөздердегі туынды мағынаны жасайды. Күрделі сөздердің мағыналары оны жасайтын сыңарлар мағыналарымен байланысты болады [5].

Күрделі сөздер дербес лексикалық мағыналары бар бірнеше сөзден жасалғанына қарамастан, біртұтас лексикалық мағына береді және соған сәйкес бір лексикалық мағыналы сөз ретінде танылады. Күрделі сөздер қанша сыңардан құралса да, ол - бір сөз. Күрделі сөз сыңарлары сөйлемде жеке-жеке сөз тіркесін жасамайды. Құрамы тұрақты болады, оны өзгертуге болмайды. Мысалы, *аққұба, бозторғай* деген күрделі сөздер құрамын өзгертіп, *құбаала, торғайбоз* десек, олар *аққұба, бозторғай* күрделі сөздерінің мағыналарын бере алмайды. Өйткені күрделі сөздер сыңарларының мағыналары кірігіп, біртұтас мағынаға ие болған. Сондықтан күрделі сөздердің құрамы да, олардың сыңарларының орналасу тәртібі де тұрақты болып келеді.

Күрделі сөз құрамындағы сыңарлар мағынасы кірігіп, біртұтас мағынаны білдіретіндіктен, бір сөз ретінде танылып, сөйлемде дайын қалпында қолданылады. Демек, күрделі сөздер сөйлемге дайын тұрған қалпында алынатын лексикалық бірліктер болғандықтан, ол сөйлемде бір сөздің қызметін атқарады, сөйлемнің бір мүшесі болады, бір сұраққа жауап береді. Сыңарларының әр сөз табынан құралуына қарамастан, бір сөз табына қатысты болады. Күрделі сөздер құрамындағы сыңарлар арасына ешқандай тілдік бірлік қосылмайды. Күрделі сөздердің құрамы айтуда да бөлініп, сыңарларының арасында кідіріс жасалып айтылмайды. Күрделі сөз біртұтас ырғақпен айтылады.

Аналитикалық тәсілдің жоғарыда аталған төрт түрі күрделі сөздің төрт түрін жасайды, олар: *біріккен сөздер, қос сөздер, тіркесті сөздер, қысқарған сөздер*.

Біріккен сөздер екі, кейде үш сөздің мағына және дыбыстық құрамы жағынан біртұтас лексикалық бірлікке көшкен сөздер. Құрамындағы сөзжасамдық бірліктердің бір дыбыстық құрамға көшіп, тұтасуы жағынан, яғни сыңарларының бірге жазылуы жағынан біріккен сөздер басқа күрделі сөздерден ерекшеленеді, өйткені күрделі сөздердің басқа түрлерінің сыңарлары бөлек жазылады. Біріккен сөздер құрамындағы сыңарларының дыбыстық құрамын сақтағанына және дыбыстық құрамын сақтамай бір-бірінің құрамына кірігіп, жымдасып кетуіне қарай біріккен және кіріккен сөздер деп бөлінеді.

Біріккен сөздер деп сыңарлары мағына жағынан да, тұлға жағынан да бірігіп, біртұтас мағынаны білдіретін, біртұтас дыбыстық құрамдағы, бір екіпінмен айтылып, сөйлемнің бір мүшесі қызметін атқаратын сөздерді айтамыз. Мысалы, *әнұран, елорда, елбасы, елтаңба, әуежай* т.б.

Кіріккен сөздер деп құрамындағы сыңарлары дыбыстық өзгеріске ұшыраған, қазір біртұтас дыбыстық құрамға көшіп, біртұтас лексикалық мағынаны білдіретін,

сөйлемде бір сұраққа жауап беретін, сөйлемнің бір мүшесі қызметін атқаратын, бір екпінмен айтылатын сөзді айтамыз. Мысалы, *әкел, әпер, биыл, бүгін, білезік* т.б.

Қос сөздер. Қос сөздер түркі тілдерінің бәрінің сөздік қорынан мольна орын алып, тілде жиі қолданылатын лексикалық бірліктер қатарына жатады. Қос сөздер аналитикалық тәсілдің қосарлама тәсілі арқылы жасалады. Мысалы, *ойын-сауық, ине-жіп, ыдыс-аяқ, ата-ана, құрал-сайман, ұзынды-қысқалы* т.б.

Қос сөздердің құрамы кез келген сөздерден бола бермейді. Тілде қос сөздердің жасалуының өзіндік қалыптасқан заңдылықтары бар. Қос сөздердің екі сыңары да бір сөз табының сөзінен болады. Мысалы, *жауын-шашын, тамыр-таныс, қауіп-қатер* т.б. қос сөздердің екі сыңары да зат есімдер болып табылады. Бұл басқа сөз таптарына да қатысты.

Қос сөздер мағынасы жақын, араларында белгілі бір мағыналық байланысы бар сөздерден жасалады. Ешбір мағыналық байланысы, бір-біріне қатысы жоқ сөздер бір-бірімен қосылып, қос сөз жасай алмайды. Қос сөздер – мағынасы жақын тең мағыналы екі сөздің қосақталып, бірмағыналы сөзге айналуының нәтижесі [6].

Қазіргі тілде қос сөздердің кейде бір сыңары, кейде екі сыңары да мағынасыз болып келеді. Бұл тілдің қазіргі даму сатысына байланысты, олар алғаш мағыналы сөздер болып, кейін бір сыңары, кейде екі сыңары да тілдік дамудың нәтижесінде лексикалық мағынасы солғындап, не мағынасынан мүлдем айрылып, қазіргі дәрежеге жеткен. Мысалы, *бала-шаға, жора-жолдас, некен-саяқ, ағыл-тегіл, әлем-жәлем, шөп-шалам* т.б.

Қос сөздер тілде екі түрлі тәсіл арқылы жасалады: 1) екі сөздің қосарлануы арқылы; 2) бір сөздің қайталануы арқылы. Осымен байланысты қазақ тіл білімінде қос сөздерді екі түрге бөлу қалыптасқан: 1) *қосарлама қос сөздер*; 2) *қайталама қос сөздер*.

Қосарлама қос сөздер тілде өте көп, олар мағынасы жақын екі сөзден жасалып, біртұтас лексикалық мағына береді. Мысалы, *аяқ-табақ* деген қос сөз «ыдыс» деген ұғымды білдірсе, *ине-жіп* іс тігуге қажет заттардың жалпы атауы, *туған-туысқан* деген қос сөз «туыс» деген мағынаны білдіреді. Демек, қосарлама қос сөздердің мағынасында жинақтау, жалпылау мән болады. Қосарлама қос сөздердің сыңарлары екі түрлі сөз болғанымен, міндетті түрде бір сөз табына жататын сөздерден болады.

Қайталама қос сөздер бір сөздің екі рет қайталануы арқылы жасалады. Мысалы, *қора-қора, бау-бау, үйір-үйір, құшақ-құшақ* т.б. Аталған қайталама қос сөздер жеке тұрғандағы сыңарларының лексикалық мағынасын білдіріп тұрған жоқ, олар заттың көлемін, санын, аумағын білдіреді. Қос сөздер құрамындағы сыңарлары сөзжасам үдерісінде өздерінің бастапқы мағыналарынан басқа лексикалық мағыналарға ие болған.

Тілде қайталама қос сөздер түрлі құрамда кездеседі. 1) қосымшасыз түбір қалпында қайталану (*тау-тау, өркеш-өркеш* т.б.); 2) бір сыңары қосымшалы қайталану (*бетпе-бет, кімде-кім, қолма-қол* т.б.); 3) екі сыңары да қосымшалы қайталану (*қолдан-қолға, өзінен-өзі* т.б.).

Тіркесті күрделі сөздер. Тіркесті күрделі сөздер де екі не онан да көп сөздерден жасалып, біртұтас лексикалық мағына береді. Сөйлемде бір сұраққа жауап беріп, бір сөйлем мүшесінің қызметін атқарады. Сөйлемге дайын күйінде алынады. Тіркесті күрделі сөздердің басқа да күрделі сөздер түрлері сияқты құрамы тұрақты, сыңарларының орнын ауыстыруға болмайды, бір ырғақпен арасы бөлінбей айтылады. Күрделі сөздердің басқа түрлерінен айырмашылығы – біріккен сөздер бірігіп жазыл-ып, қос сөздер дефис арқылы жазылса, тіркесті күрделі сөздердің сыңарлары бөлек жазылады.

Тіркесті күрделі сөздер сан алуан. Мысалы, *ауыз әдебиеті, он бес, екі жүз, жаз бойы, қара көк, қызыл күрең, келіп кет, кіріп шық, тарс етті, құрмет ет, жақсылық*

қыл, көмек ет т.б. Тіркесті күрделі сөздер де сыңарлары мағыналарының қосындысынан жасалады.

Күрделі сөздердің ішінде күрделі етістіктер мен құранды етістіктердің жасалуында өзіндік ерекшелік бар. Күрделі етістіктер сыңарлары көсемше жұрнағы арқылы байланысады, яғни көсемше екі етістіктің тіркесуінде дәнекерлік қызмет атқарады. Күрделі етістіктер құрамында қазір байланыстырушы қызметінде сақталып қалған көсемше жұрнақтары күрделі етістіктерді басқа қосымшасыз байланысқан күрделі сөздерден ерекшелендіреді. Мысалы, *келіп кет, кіріп шық* т.б.

Күрделі сөздер тобындағы құранды етістіктердің де басқа күрделі сөздерден өзіндік ерекшелігі бар. Күрделі сөз атаулы толық мағыналы дербес сөздерден жасалатын болса, құранды етістіктер дербес мағыналы есім сөз бен көмекші етістіктің қосындысынан (тіркесінен) жасалады. Мысалы, *көмек ет, құрмет ет, қызмет қыл, телефон соқ* т.б. Құранды етістіктер құрамындағы көмекші етістіктер есім сөзге қимыл мағынасын қосып, етістік жасайтын жұрнақтардың қызметін атқарады. Мысалы, *табыс ет – тапсыр, баян ет – баянда, мазақ қыл – мазақта, үміт ет – үміттен* т.б. Есім сөзге қосылған жұрнақтар оған қалай қимыл мағынасын қосып, етістікке айналдырса, көмекші етістіктер де сондай есім сөздерге қимыл мағынасын қосып, одан етістік жасайды. Алайда құранды етістіктер жасаушы көмекші етістіктер жұрнақтар сияқты грамматикалық мағына үстеп тұрған сияқты болғанмен, шындығында бұл құбылыс көмекші етістіктердің толық мағыналы дербес сөз кезінде басталып, кейін олардың етістік сыңары алғашқы мағынасынан айрылып, көмекшілікке көшкен [7].

Тіркесті күрделі сөздердің құрамындағы сыңарлардың бәрі сөзжасамдық қызмет атқарады. Дегенмен олардың қызметінде өзіндік айырма бар. Мысалы, *алып кел, беріп кел, көріп кел, біліп кел, қызмет ет, жәрдем ет, адам ет* деген күрделі етістіктердің бәрінде бірінші сыңар өзгеріп, екінші сыңарлары тұрақты болып тұр. *Ііс май, тоң май; ауыз омыртқа, бел омыртқа; ал қызыл, қоңыр қызыл, күңгірт қызыл* дегендерде де осы ерекшелік бар. Ал *он бір, он екі, он үш* деген сан есімдерде де бір сыңар тұрақты, бір сыңар ауыспалы. Олай болса, бұл құбылыс күрделі сөз атаулыға тән құбылыс. Осымен байланысты күрделі сөздердің құрамы *тірек сыңар және ауыспалы сыңар* болып бөлінеді.

Тірек сыңарлардың күрделі сөздердегі орны тұрақты, әдетте ол күрделі сөздердің екінші сыңары болып келеді. Мысалы, *алып қайт, келіп қайт, көріп қайт, тоқпан жілік, асықты жілік, ортан жілік, қара көк, күлгін көк, ашық көк, екі мың, үш мың, бес жүз, сегіз жүз* т.б. дегенмен бұл қағидаға қайшы жағдай да кездеседі. Сан есімдердің жасалу жолында тірек сыңар бірінші орында тұрады. Мысалы, *он бір, он екі, он үш* т.б.

Қысқарған сөздер. Қысқарған сөздердің тілден кең орын алуы тілдегі ықшамдау заңдылығымен байланысты. Кеңес өкіметі дәуірінде орыс тілінен қысқарған сөздер көптеп кірді. Мысалы, КПСС, партком, колхоз, совхоз, СССР, компартия т.б. сияқты сөздер қазіргі кезде архаизм, историзм сөздер қатарына қосылса, қазіргі кезде де қысқарған сөздер пайда болып отыр. Мысалы, ТМД (Тәуелсіз мемлекеттер достастығы), АлМУ (Алматы мемлекеттік университеті), ҚазҰУ (Қазақ ұлттық университеті) т.б.

Қысқарған сөздердің күрделі сөздердің басқа түрлерінен ерекшелігі – қысқарған сөздерде оның толық түріндегі мағына сақталады, яғни сөзжасамның жаңа мағына тудыруы қысқарған сөздерде жоқ. Дегенмен де қысқарған сөздер сөзжасамға жатады. Себебі қысқарған сөздер күрделі толық атаудың бір варианты ретінде дербес сөз қызметін атқарады. Дербес сөзге қойылатын барлық талапқа жауап береді. Қысқарған сөздердің белгілі мағынасы бар, тілдегі дайын сөз, сөйлемге дайын сөз ретінде кіреді, сөйлемде бір сұраққа жауап береді. Қысқарған сөздердің құрамы тұрақты, сөйлемнің

бір мүшесі қызметін атқарады, бір екпінмен айтылады. Сондықтан қысқарған сөздер күрделі сөздердің басқа түрлері сияқты тілдегі лексикалық бірліктер тобынан жеке сөз ретінде орын алады.

Лексика-семантикалық тәсіл. Лексика-семантикалық тәсілде сөздің құрамында өзгеріс болмайды, өзгеріс сөздің мағынасында ғана болады. Тілде бұрыннан бар сөз дыбыстық құрамын сақтай отырып, жаңа мағынаға ие болады. Туынды сөз жасауда тек мағыналық өзгеріс қана болғандықтан, мұндай тәсілді лексика-семантикалық тәсіл деп атайды. Бұл сөзжасамдық тәсіл тілімізде көне замандардан бері келе жатыр. Мысалы, түсті білдіретін *ақ* сын есімі кейін келе «адал», «тағам ағы» (сүт тағамдары), «ақиқат, шындық» деген мағыналарды қосып алған.

Лексика-семантикалық тәсілде заттану процесі арқылы зат есім сөзге айналған сөздер тілімізде өте көп. Мысалы: *бүлдірген, азарған, айтыс, қоршау, ақ, жетісі, қырқы, жаратқан, туысқан* т.б.

Септік жалғауларының көнеруі арқылы да, яғни лексика-семантикалық тәсілдің қатысуымен үстеу сөздер де жасалған. Мысалы, *текке, бірден, зорға, бекерге, кейде, шетінен, шынымен, қапыда, етпетінен, шалқасынан* т.б.

Лексика-семантикалық тәсіл арқылы тілімізде көптеген термин сөздер жасалған. Мысалы, тіл білімі терминдері болып табылатын *екпін, буын, мағына, үстеу, жұрнақ* т.б. сөздер о баста жалпы көпшілікке арналған сөз болып, біртіндеп терминдік мағынаға ие болған. Бұл ғылымның басқа салаларына да тән құбылыс. Мысалы, *теңеу, суреттеу, әңгіме* әдебиет терминдері, *бұрыш, көбейту, қосу, алу* сияқтылар математикалық терминдер сөзжасамның осы лексика-семантикалық тәсілі арқылы жаңа мағынаға көшкен.

Сонымен, келтірілген мысалдар лексика-семантикалық тәсілдің сөздік құрамды байытуда өзіндік орны барын білдіреді. Ал сөзжасам тәсілдері арқылы жасалған туынды сөздердің барлығы сөзжасам процесінің нәтижесі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. – Алматы: Ғылым, 1989. – 368 б.
- [2] Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 784 б.
- [3] Оралбаева Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. – Алматы, 2002. – 189 б.
- [4] Салқынбай А. Тарихи сөзжасам. Семантикалық аспект. Алматы, Қазақ университеті, 1999.
- [5] Қасым Б. Қасым Б. Қазақ тіліндегі заттың күрделі атауларының теориялық негіздері: филол. ғыл. докт. ... автореф. – Алматы, 2002. – 50 б.
- [6] Қайдаров Ә. Қазақ тіліндегі қос сөздер: зерттеу және сөздік. – Алматы, 2013. – 456 б.
- [7] Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы: Рауан, 1991. – 216 б.

**З.Ә.Сиразитдинов¹, Л.А.Босқонбаева²,
Г.Г.Шәмсетдинова³**

¹Тарих, тел һәм әзәбиәт институты әйзәүсе ғилми хезмәткәре, ф.ф. к.
Өфө, Башкортостан, РФ

²Тарих, тел һәм әзәбиәт институты өлкән ғилми хезмәткәре, ф.ф.к.
Өфө, Башкортостан, РФ

³Тарих, тел һәм әзәбиәт институты кесе ғилми хезмәткәре.
Өфө, Башкортостан, РФ

ДИАЛЕКТ КОРПУСЫ ӨСӨН АУДИОМАТЕРИАЛДАРЗЫ ЙЫЙЫУ ҺӘМ ЭШКӘРТЕУ МӘСЪӘЛӘЛӘРЕ

Аннотация. Мәкәләлә башкорт теленең көнсығыш диалектының аудиоматериалдар корпусын төзөү проблемаһы күтәрелә. Мәкәләлә корпуста бирелгән метамәғлүмәт (информанттың йәше, белем кимәле, ғайләлә аралашыу теле, милләте һ.б.) ентекләп карала. Темалар төрлөлөгө диалекттың фонетик, лексик һәм грамматик үзенсәлектәрен сағылдырырға мөмкинлек бирә. Корпуста аудиофайлдарзың транскрипцияһы, әзәби варианты, урыссаға тәржемәһе урын аласак.

Тәрәк һүзәр: башкорт теле, төрки телдәр, корпус лингвистикаһы, диалект корпус, экспедиция материалдары.

**З.Ә.Сиразитдинов¹, Л.А.Босқонбаева²,
Г.Г.Шәмсетдинова³**

¹РҒА тарих, тил және әдебиет институтының жетекші ғылыми қызметкері, ф.ғ.к.
Уфа, Башқұртстан, РФ

²РҒА тарих, тил және әдебиет институтының аға ғылыми қызметкері, ф.ғ.к.
Уфа, Башқұртстан, РФ

³РҒА тарих, тил және әдебиет институтының кіші ғылыми қызметкері.
Уфа, Башқұртстан, РФ

ДИАЛЕКТЛІК КОРПУС ҮШІН АУДИОМАТЕРИАЛДАРДЫ ЖИНАУ ЖӘНЕ ӨНДЕУ МӘСЕЛӘЛӘРІ

Аннотация. Мақалада башқұрт тілінің Шығыс диалектісіне арналған аудиоматериалдар корпусын құру мәселесі көтеріледі. Мақалада халық тілінен жинақталған деректер (жасы, мектептегі ақпарат деңгейі, қарым-қатынас тілі, ұлты және т.б.) мұқият қарастырылады. Диалектінің гетерогенділігі диалектінің фонетикалық, лексикалық және грамматикалық ерекшеліктерін көрсетуге мүмкіндік береді. Корпуста аудио файлдарға арналған транскрипция, әдеби нұсқа, орыс тіліндегі аударма болады.

Тірек сөздер: башқұрт тілі, түркі тілдері, корпус лингвистикасы, диалект корпусы, экспедиция материалдары.

**З.А.Сиразитдинов¹, Л.А.Босконбаева²,
Г.Г.Шамсетдинова³**

¹Ведущий научный сотрудник Института истории, языка и литературы РАН, к.ф.н.
Уфа, Башкортостан, РФ

²Старший научный сотрудник Института истории, языка и литературы РАН, к.ф.н.
Уфа, Башкортостан, РФ

³Младший научный сотрудник Института истории, языка и литературы РАН.
Уфа, Башкортостан, РФ

ВОПРОСЫ СБОРА И ОБРАБОТКИ АУДИОМАТЕРИАЛОВ ДЛЯ ДИАЛЕКТНОГО КОРПУСА

Аннотация. В настоящей статье рассматриваются принципы создания корпуса аудиоматериалов восточного диалекта башкирского языка. Перед авторами ставится задача репрезентативного сбора полевых материалов с учетом возрастной, гендерной принадлежности, уровня образования, языка общения, национальной идентичности информантов и разнообразия тем для беседы. В корпусе предполагается представление аудиозаписи, расшифровка звуковых файлов в виде транскрибированных текстов, их литературный вариант и русский перевод диалектного текста.

Ключевые слова: башкирский язык, тюркские языки, корпусная лингвистика, диалектный корпус, экспедиционный материал.

**Z. A. Sirazitdinov¹, L. A. Boskonbayeva²,
G. G. Shamsetdinova³**

¹ Leading Researcher of the Institute of History, Language and Literature of the Russian Academy of Sciences, candidate of philological sciences,
Ufa, Bashkortostan, Russia

² Senior Researcher of the Institute of History, Language and Literature of the Russian Academy of Sciences, candidate of philological sciences,
Ufa, Bashkortostan, Russia

³ Junior Researcher of the Institute of History, Language and Literature of the Russian Academy of Sciences.
Ufa, Bashkortostan, Russia

ISSUES OF COLLECTING AND PROCESSING AUDIO MATERIALS FOR THE DIALECT CORPUS

Annotation. This article discusses the principles of creating a corpus of audio materials of the eastern dialect of the Bashkir language. The authors are tasked with representative collecting field materials, taking into account the age, gender, level of education, language of communication, national identity of informants and the variety of topics for conversation. The corpus is intended to present audio recordings, to transcribe audio files as transcribed texts, to present their literary version and the Russian translation of the dialect text.

Keywords: the Bashkir language, Turkic languages, corpus linguistics, dialect corpus, expedition material.

Йәнле һөйләү телен өйрәнеүзә, халықтың һүз байлығын туплауза корпустарзың әһәмиәтен һәм ролен күз уңында тотоп, башкорт теленең диалекттары һәм һөйләштәре буйынса репрезентатив корпус төзөү телселәр алдына ҡуйылған төп бурыстарызың береһе булып тора. Был корпуста башкорт теленең барлыҡ һөйләштәренең өлгөләре лә урын алырға тейеш. Информанттың йәшен, белем кимәлен, ғаиләлә аралашыу телен, милләтен күрһәткән метамәғлүмәттең булыуы, темаларзың төрлөлөгө диалекттың фонетик, лексик һәм грамматик үзенсәлектәрен сағылдырырға мөмкинлек биргән был корпус төрлө социологик тикшеренеүзәр үткәрәү өсөн дә зур әһәмиәткә эйә буласак. Темаларзың төрлөлөгө һөйләштең фонетик, лексик һәм грамматик үзенсәлектәрен сағылдырырға мөмкинлек бирәсәк. Корпуста аудиофайлдарзың расшифровкаһы, әзәби варианты, урыссаға тәржемәһе урын аласак.

Диалект һәм һөйләш үзенсәлектәрен экспедиция материалдары нигезендә өйрәнеү диалектологик тикшеренеүзәр өсөн яңы мөмкинлектәр аса, һөйләштәрҙең сиктәрен билдәләргә, уларзың фонетик, лексик һәм грамматик үзенсәлектәрен асырға булышлыҡ итә.

Башкорт телен һәм уның диалекттарын комплекслы өйрәнеү ХХ быуаттың 20–30-сы йылдарында башлана. Диалекттарзы тикшерәүгә башкорт ғалимдары Ғ.С. Амантаев, Т.Ғ. Байышев, Ғ.Й. Дәүләтшин һәм З.Ш. Шәкировтың индергән өлөшө зур. Улар күп һанлы экспедициялар һөҙәмтәһендә диалекттарзың һәм һөйләштәрҙең сиктәрен, уларзың төп үзенсәлектәрен билдәләүгә ирешә. Өстә һанап үтелгән ғалимдарзы, һис шикһез, башкорт диалектологияһы фәнәһә нигез һалыусылар тип әйтәргә була.

50-се йылдарза телә ғалимдар ерлә һөйләштәрҙең фонетикаһын, лексикаһын һәм морфологияһын системалы тикшерәүгә күсә. Т.Ғ. Байышевтың, Ж.Ғ. Кейекбаевтың был өлкәләргә өйрәнеүгә арналған монографик хезмәттәре донъя күрә [1-2]. Уларза ғалимдар диалекттарзы, һөйләштәрҙе тасуирлап, таралыу сиктәрен билдәләп кенә калмай, телдән фонетик, лексик һәм морфологик кимәлдәрәндә әзәби тел һәм диалекттарзың үз-ара мөнәсәбәт проблемаларын да тикшерә. 60–70-се йылдарза үткәрелгән экспедициялар ваҡытында тупланған махсус материал диалект лексикографияһына нигез һала [3-5], диссертацион һәм монографик хезмәттәр [6-9] өсөн киммәтлә сығанак булып тора.

1973 йылда башкорт диалектологтары Башкорт теленең диалектологик атласы өстөндә эш башлай. Башкорт һөйләштәре лингвогеографик ысул менән тикшереләп, һәр бер территориаль тел үзенсәлегә картаға төшөрөлә. Изоглоссалар тегә йәки был күренештең географик таралышын ғына күрһәтеп калмай, шулай ук уның характерын, үсеш юлын күрһәткән белешмә лә бирә. Ҡызғаныска каршы, был фундаменталь хезмәт тик 2005 йылда ғына басылып сыға [10]. Атлас материалдары Башкорт теленең машина фондының диалектологик базаһына индерелгән [11].

80-се йылдарзан алып бөгөнгө көндәргәсә башкорт диалекттары һәм һөйләштәре фронталь тикшеренеүзәрҙән ситтә кала килә. Ялан шарттарында махсус материал йыйыу максатында берҙәм программа буйынса ойошторолған экспедицияларзың һаны ҡырка кәмей. Экспедиция материалдарын йыйғанда информанттарзың йәше, милләте, белеме һәм башка социаль үзенсәлектәре иҫәпкә алынмай. Әлеккә экспедицияларза йыйылған материалдарзың күп өлөшө заманса форматка күсерелмәгән йәһә бөтөнләй юғалып калған.

Һис шикһез, 30 йыл эсендә диалекттарза һәм һөйләштәрҙә төрлө үзгәрештәр булған. Әзәби тел йоғонтоһо астында күп диалектизмдар юғала бара. Шуға күрә лә

уларзы бер урынға туплау ғына түгел, ғилми яктан анализлау за талап ителә. Бөгөнгө лингвистика һөйләштәрзең телен тикшерәүгә яңы ысулдар һәм алымдар тәкдим итә. Был ысулдар тел материалдарын тиз һәм объектив рәүештә эшкәртәргә ярзам итә.

Һуңғы йылдарза корпус лингвистикаһы тел ғилеме өлкәһендә әүзем үсешкән йүнәләштәрзең береһе булып тора. Ул XX быуаттың икенсе яртыһында зур күләмле текстарзы компьютерза эшкәртеү һөзөмтәһендә барлыкка килеп, хәзер инде тел ғилеменә айырым тармағына әүерелде.

Корпус лингвистикаһының объекты – һөйләү һәм язма телмәр материалдары (текстар). Донъяның бөтә эре телдәре үзәренәң милли корпусарын булдырған. Уларзың һаны йылдан-йыл арта ғына бара һәм әлегә көндә меңгә яқын лингвистик корпус булығы билдәле.

Корпус лингвистикаһының ысулдары һәм алымдары диалект материалдарын үз эсенә алған корпусарзы төзөүзә лә киң кулланыла. Диалект корпусарының бер өлөшө милли корпусар составына индерелһә, икенсе өлөшө үзаллы корпус буларак төзөлгән. Мәсәләң, Урыс теленәң милли корпусы 12 корпусан тора, улар араһында диалект корпусы ла урын алған.

Әлегә көндә Рәсәйзә диалект корпусарын төзөү эше әүзем алып барыла. Коми теленәң ижем һөйләше корпусы, Урыс һөйләштәренәң һарытау корпусы, Архангель өлкәһе Устьян районының диалект текстарының мультимедия корпусы, Урыс теленәң милли корпусына караған диалект корпусы булдырылған һәм Интернет селтәренә куйылған.

Башкорт диалекттарының корпусын төзөү мәсьәләһе башкорт тел ғилемендә беренсе тапқыр күтәрелә. Шул ук вақытта коллективтың башкорт теленәң лингвистик корпусарын төзөүзә бай тәжрибәһе бар. Әлегә көндә Интернет селтәрендә башкорт теленәң проза, вақытлы матбуғат һәм халык ижады текстары буйынса төзөлгән электрон корпусары эшләп килә [12-14].

Йәнле һөйләү телен өйрәнәүзә, халықтың һүз байлығын туплауза корпусарзың әһәмиәтен һәм ролен күз уңында тотоп, башкорт теленәң диалекттары һәм һөйләштәре буйынса репрезентатив корпус төзөү телселәр алдына куйылған төп бурыстарызың береһе булып тора. Был корпуста башкорт теленәң барлык һөйләштәренәң өлгөләрә лә урын алырға тейеш. Унда информанттың йәшен, белем кимәлен, ғайләлә аралашыу телен, милләтен күрһәткән метамәғлүмәттең булығы төрлө социологик тикшеренәүзәр үткәрәү өсөн дә зур әһәмиәткә эйә буласак. Темаларзың төрлөлөгө һөйләштең фонетик, лексик һәм грамматик үзенсәлектәрен сағылдырырға мөмкинлек бирәсәк. Корпуса аудиофайлдарзың расшифровкаһы, әзәби варианты, урыссаға тәржемәһе урын аласак.

Лингвистика һәм мәғлүмәт технологиялары лабораторияһы коллективы проекттың әлегә этабында башкорт теленәң көнсығыш диалекты буйынса телмәр материалын йыйыу һәм уны эшкәртеү буйынса эш алып бара. Был диалект эй, һайлот, арғаяш, миәс, кызыл, учалы һөйләштәрен үз эсенә ала.

1) Көнсығыш диалекттың фонетикаһы, лексикаһы, морфологияһы һәм синтаксисының территориаль үзенсәлектәрен сағылдырған махсус материал йыйыу өсөн Башкортостан Республикаһына, Силәбе, Свердловск һәм Курған өлкәләренә караған 28 торама пункт һайлап алынды. Улар шулай ук Башкорт теленәң диалектологик атласы өсөн дә терәк пункт итеп алынған.

2) Һәр бер торама пунктта кәмендә 12 информант язып алына: гендер буйынса 2 язма, йәш төркөмө буйынса 6 язма. Түбәндәге йәш төркөмдәре айырыла:

- мәктәпкәсә йәштәге һәм башланғыс класс укыусылары (11 йәшкә тиклем),
- урта йәштәге мәктәп укыусылары (11–15 йәш),

- өлкән йәштәге мәктәп укыусылары һәм студенттар (16–25 йәш),
- урта йәштәгеләр (25–45 йәш),
- өлкән йәштәгеләр (45–65 йәш),
- оло йәштәгеләр (65 йәштән алып).

Мәғлүмәт биреүсенен белем кимәле (башланғыс, урта, юғары) иҫәпкә алына.

3) Аудиоязма менән бергә файлдың экстралингвистик билдәләрен үз эсенә алған мәғлүмәт язып алына:

- зат: ир-ат, катын-кыз;
- белем: башланғыс, урта (урта мәктәп йәки урта профессиональ белем биреү учрежденишы), юғары;
- йәш;
- белем алыу теле: башкорт, урыс, татар, сыуаш һ.б.;
- ғайләлә аралашкан теле: башкорт, урыс, татар;
- мәғлүмәт биреүсенен миллиәте;
- исеме, атаһының исеме, фамилияһы;
- йәшәгән урыны;
- был урынға күскәнсе һуңғы йәшәү урыны (күскән осракта); – языу вақыты.

4) Монолог, диалог һәм полилог кеүек аралашу төрзәре айырыла.

5) Информанттарзан мәғлүмәт язып алыу өсөн 15 тема билдәләнгән:

- туй, туй йолалары;
- ашамлыгк (көндәлек аштар, кунак аштары);
- мал-тыуар (ниндәй мал-тыуар асрайзар, нисек карайзар);
- туғанлыгк системаһы (балалар һәм яқын туғандар);
- өй янындағы биләмәләр (емеш, йәшелсә баксаһы);
- йәшәгән йорт (касан һалынған, кем тарафынан һалынған);
- ауыл тирәһендәге ер-һыу атамалары;
- ауыл, мәктәп, ырыу тарихы;
- көндәлек тормош (эш, мәктәп, дуҫтар тураһында әңгәмә);
- мизгел, һауа торошо;
- такмактар, мәкәл-әйтөмдәр, әкиәттәр;
- район үзәгенә, күрше ауылдарға барып кайтыу (ниндәй эштәр буйынса, ниндәй транспорт менән);
- балаларзың уйындары (ниндәй уйындар һәм нисек уйнайзар);
- балаларзың дуҫтары (кемдәр улар, кайза йәшәйзәр);
- ауыл тирәһендә осраған хайуандар (ниндәй хайуандар һәм коштар осрай).

6) Язма цифрлы диктофонға кысылмаған форматта (.WAV, 16бит/22kHz – 16бит/48kHz) языла. Әңгәмә барышына камасаулаған шау-шыу, тауышты (телевизор, радио һ.б.) туктагып тороу һорала. Аудиоязма Sound Forge программаһы ярзамында паспортизация үтә һәм төрлө шау-шыузан һәм озон паузаларзан тазартыла.

7) Файлдарзың паспортизацияһы һәм метамәғлүмәттәр аудиофайлдың исеменә индерелгән:

1. v – к өнсығыш диалект, aj – әй һөйләше, ar – арғаяш һөйләше, sl – һалйот һөйләше, mi – миәс һөйләше, kz – кызыл һөйләше; uc – учалы һөйләше;

2. m – ир-ат, w – катын-кыз;

3. белем: n – башланғыс белем, s – урта белем, v – юғары белем;

4. йәшкә бәйле төркөмдәр номерзары: 1 – мәктәпкәсә йәштәге һәм башланғыс класс укыусылары (11 йәшкә тиклем), 2 – урта йәштәге мәктәп укыусылары (11–15 йәш), 3 – өлкән йәштәге мәктәп укыусылары һәм студенттар (16–25 йәш), 4 – урта йәштәгеләр (25–45 йәш), 5 – оло йәштәгеләр (45–65 йәш), 6 – өлкән йәштәгеләр (65 йәштән алып);

5. t1 – t15 – темалар;

Мәсәлән, varwvt14d003 файлы исеменән көнсығыш диалектының арғаяш һөйләшөндө һөйләшкән урта йәштәге юғары белемле катын-кыззан “туй, туй йолалары” темаһына язып алынған аудиофайл икәнлеген белергә була. Информанттың өстәлмә кодтары d001 алып d999 тиклем. Был код текст файлының исеме булып тора. Унда мәғлүмәт биреүсенең исеме, атаһының исеме, фамилияһы, уның ғәиләлә аралашкан теле, милләте, әлеге йәшәгән урынға тиклем йәшәү урыны (күскән озракта), был урында йәшәү вақыты, языу дағаһы бирелә. Һәр бер мәғлүмәт @ билдәһе менән айырыла. Мәсәлән, Зилдә Әхмәзи кызы Мәүлитова@б@б@б@Ташкыя Учалы районы БР@10@25@12.08.2017, был файлдың исеме – d005.txt.

Әлеге көндә 45 мәғлүмәт биреүсенең материалдары эшкәртелеп транскрипцияланды. Улар бшкорт теленең диалект корпусы һөйләштәрҙен фонетикаһын, лексикаһын һәм грамматикаһын өйрәнеүҙә баһалап бөткөһөз киммәтле сығанак буласак.

Әзәбиәт исеMLEге:

[1] Баишев Т.Г. Башкирские диалекты в их отношении к литературному языку. – Уфа, 1953. – 132 с.

[2] Киекбаев Дж.Г. Башкирские диалекты и краткое введение в их историю. – Уфа, 1958.

[3] Башкорт һөйләштәрәнең һүзлеге. 1 т. Көнсығыш диалект / Н.Х.Мәксүтова һ.б. – Өфө, 1967. – 300 б.

[4] Башкорт һөйләштәрәнең һүзлеге. 2 т. Көнъяк диалект / Н.Х.Мәксүтова һ.б. – Өфө, 1970. – 327 б.

[5] Башкорт һөйләштәрәнең һүзлеге. 3 т. Көнбайыш диалект / Н.Х.Мәксүтова һ.б. – Өфө, 1987. – 231 б.

[6] Ишбулатов Н.Х. Диалектная система башкирского языка в сравнительно-историческом освещении: Автореф. дисс. д.ф.н. – Уфа, 1974.

[7] Максүтова Н. Х. Восточный диалект башкирского языка в сравнительно-историческом освещении. – М.: Наука, 1976. 292с.

[8] Миржанова С. Ф. Южный диалект башкирского языка. – М.: Наука, 1979. 272с.

[9] Миржанова С.Ф. Северо-западный диалект башкирского языка. – Уфа, 1991. 296 с.

[10] Диалектологический атлас башкирского языка. – Уфа, 2005. – 232 с.

[11] Машинный фонд башкирского языка. URL:<http://mfbl2.ru> (дата обращения: 25.10.2020).

[12] Сиразитдинов З.А., Бускунбаева Л.А., Бардыбаева А.Д., Ишмухаметова А.Ш., Рафикова Л.Н. О разработке национального корпуса башкирского языка // Роль и место национальной библиотеки в социокультурном пространстве. Материалы Международной научно-практической конференции. – Уфа, 2012. – С. 118-126.

[13] Сиразитдинов З.А., Бускунбаева Л.А., Ишмухаметова А.Ш., Ибрагимова А.Д., Мигранова Л.Г. Корпус текстов периодической печати на башкирском языке // Актуальные проблемы диалектологии языков народов России. – Уфа, 2012. – С. 139-141.

[14] Сиразитдинов З.А., Бускунбаева Л.А., Ишмухаметова А.Ш., Ибрагимова А.Д. О создании корпуса башкирского фольклора // Урал-Алтай: через века в будущее. Материалы VI Всероссийской тюркологической конференции (с международным участием). – Уфа, 2014. – С. 86-89.

А. Н. Гаркавец

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының докторы, профессор
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТЕОЛИНГВИСТИКАСЫНЫҢ ПӘНІ МЕН МІНДЕТТЕРІ

Түйін: Мақалада түркі теолингвистикасы мен жалпы қазақ тілінің пәні мен міндеттері айқындалған. Тілдің діни саласын зерттеуге арналған көздер түркі және қазақ діндері тарихи дамуда алғашқы космологиялық идеялар мен наным-сенімдерден және біздің заманымызға дейінгі тәңіршілдіктен басталады.

Тірек сөздер: дін, теолингвистика, дәстүр

А. Н. Гаркавец

Главный научный сотрудник Института языкознания имени
Ахмета Байтурсынова, доктор филологических наук, профессор
Алматы, Казахстан

ПРЕДМЕТ И ЗАДАЧИ КАЗАХСКОЙ ТЕОЛИНГВИСТИКИ

Аннотация: В статье определены предмет и задачи тюркологической теолингвистики в целом и казахской в частности. Очерчен круг источников изучения религиозной сферы языка, тюркологической и казаховедческой теологии в их историческом развитии – от первобытных космологических представлений и верований и тенгрианства по наше время.

Ключевые слова: религия, теолингвистика, традиция

A.N. Garkavec

Chief Researcher of A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Doctor of philological sciences, professor

SUBJECT AND TASKS OF KAZAKH THEOLINGUISTICS

Abstract: The article defines the subject and tasks of Turkic theolinguistics in general and Kazakh in particular. A circle of sources for studying the religious sphere of the language, Turkic and Kazakhological theology in their historical development is outlined – from primitive cosmological ideas and beliefs and Tengrianism to our time.

Keywords: religion, theolinguistics, tradition

По убеждению многих, сегодня пробивает себе дорогу еще одно качественно новое направление казахского языкознания. Но действительно ли новое и в чем состоит

новизна этого направления? Вопрос резонный. Ведь религиозная сфера всегда была предметом мирового языкознания, а языковедение и богословие в ду-ховной жизни народов мира неизменно взаимодействовали, дополняя друг друга и способствуя развитию коллективного интеллекта и языка. Объяснение находим в исторических событиях, совершившихся у нас перед глазами.

Свержение царского режима и свершение Октябрьской революции 1917 года в Российской империи одним из своих идеологических последствий имело активное внедрение воинствующего атеизма в сознание народных масс и гностического атеизма в умы ученой интеллигенции. Церковь была отделена от государства, а религия, метафорически объявленная “опиумом для народа”, оказалась сначала под запретом, гонениями и репрессиями, а затем – под негласным надзором и управлением созданных для этого партийных и государственных структур. Богословие, сосредоточенное в ограниченных рамках немногих духовных учебных заведений, обрекалось на утрату связи со светской наукой. Философия же с этикой и эстетикой, социология с психологией, история с археологией, культурология с этнографией, литературоведение с фольклористикой и мифологией и, конечно же, языкознание, касаясь теологических моментов, по большей части были вы-нуждены ограничиваться фактологией. Лексикологи и фразеологи включали ре-лигиозную лексику, обороты и цитаты в словари, толковые и переводные, общие, лингвострановедческие и терминологические, скрупулезно фиксируя особенности семантики и употребления лексических и фразеологических единиц в текстах, отно-сящихся к различным религи-ям и их течениям. Эта тенденция распространилась и на страны образованного позже социалистического лагеря, особенно те, в которых традиционно исповедовалось православие.

Споражением социализма и распадом Советского Союза и социалистического лагеря идеологический маятник стремительно качнулся в противоположную сторону. Церковь, религия вновь стали подспорьем и орудием государства, а представители светских наук – вслед за политическими деятелями и лидерами государств – обратили внимание на религию. В результате именно в этих странах возникли – как бы на опустошенном месте – новые смежные научные направления теософии, теокulturологии, теоэтнографии, теофольклористики, лингвистической теологии, богословской, или теологической лингвистики и пр. Название последней было ужато до одного слова бельгийским языковедом Жаном-Полем Ноппенем, который так и озаглавил очередной сборник под своей редакцией: Theolinguistics – Теолингвистика [1]. Это сокращенное название нового направления постепенно добилось признания и распространения [2]. Но прежде применялись и другие определения: религиозная лингвистика, сакральная лингвистика, лингвистическое религиеведение, география, критическая теолингвистика, теопэтика, китабистика (касательно китабов литовских татар-мусульман), коранистика, православная лингвистика [3].

Некоторые ученые России, Украины и Сербии, стран, где исповедуется ортодоксальное православие, а также их последователи в других постсоветских государствах целиком и полностью сконцентрировались на теолингвистической проблематике. Их усилиями определен предмет изучения: язык религии и его элементы в других языковых сферах.

Постепенно была намечена система методов, методик и приемов исследования.

Теория теолингвистики, пока еще не совсем доработанная, но вполне продуктивная,

начинает использоваться практически в прикладных трудах по языкам народов постатеистических стран. Одной из прикладных задач теологической лингвистики и станет, в конце концов, составление этнолингвистических словарей этих языков – синхронных и диахронических. Благо, многими поколениями богословов-книжников и лексикологов уже составлены и повседневно используются широкой публикой традиционные словари иудейского и христианского Святого Письма, Корана и Хадисов, их пространные толкования и исследования, равно как и многочисленные комментарии к этим толкованиям и исследованиям. Немало сделано и по другим религиям, элементы которых вследствие контактов запечатлены в исторической памяти казахов.

Предмет казахской теолингвистики достаточно конкретизирован – это **религиозная и теологическая лексика и фразеология, пословицы, поговорки и другие идеологемы: языческие, в первую очередь тенгрианские, исламские вместе с иудейскими и христианскими, а также атеистические**. Выборка материала для данного словаря осуществлена из словарей казахского языка, древнетюркских и кыпчакских письменных памятников.

Первобытные языческие верования и тенгрианство – шаманизм

Разрабатывается на основе рунических памятников (включая недавно прочитанную надпись на чаше из Иссыка: Qiz-er, içiñ (Qiz, egig içiñ), oqu-sünügü çezib, köçü aṅsay “Дева-герой, выпей (Дочка, выпей айр), когда мы, отторочив(отвязав) стрелы и копья, будем поминать кочевку”) [4] и народных преданий, пословиц, поговорок и древних устойчивых оборотов.

Примеры космологической, в т. ч. образной лексики: ай көзі, көк көзі, бұлақ көзі, кемпірқосақ; ай / жұлдыз / күн туды / конды; айдағы кемпір кірпікті санау; қуйурукты жұлдыз; Арқан қос жұлдызы: Ақбозат пен Көкбозат; Жетіқарақшы шоқ жұлдызы, Керуен жұлдызы, Құс Жолы, Шолпан / Таң / Тұл қатын жұлдызы, Темірқазық, Үркер және Үлпілдек, Шобан жұлдызы + мус. Шоқ жұлдыздары.

Примеры первобытной анимистической и магической лексики: көк соқсын, жер жұтсын, су, жел, жел шақыру, жауын-жанбыр, жайшы, найзағай-нажағай-жай-жәй-жасын-жасыл, күн-көк күркіреу, тау-тас, жартақ-құз-шын, оба-төбе-қия, үңгір (ұйық үңгір), бұлақ-қайнар, құдық, ағаш (жаңғыз / тұл ~), от-ана, алас, алау, ошақ, босаға, табалдырық, төр, тыйым, тұлпар, жұт, қорасан + тылсым (араб.-перс. <مِسْلَط> греч. τέλεσια), сиқыр (араб.-перс. <زُحْر>).

Примеры тотемной лексики: абжылан, аққу, алмажайындар, арша, аю, балқарағай, бөрі-қасқыр-ұлыма-шене, бұғы, италақаз, қазығұрт, қарағай, қошқар-серке, қаракұс, оқжылан, сұңқар; мүшел: тышқан ‘мышь, крыса’, інгек-сиыр-өгіз ‘корова, бык, вол’, барыс ‘барс, тигр’, қоян ‘заяц, кролик’, ұлу ‘улитка, дракон’, жылан ‘змея’, ат-жылқы ‘лошадь’, қой-еңкі ‘овца, коза’, мешін-маймыл ‘обезьяна’ тауық-әтеш ‘курица, петух’, ит-көпек ‘собака’, доңыз ‘кабан, свинья’.

Примеры демонологической лексики: айдағы кемпір, албасты, жалмауыз, жезтырнақ, кесір, қара албасты, жарық-қараңғы, қызылбас, лақа-балық, мыстан, сөрел + мус. диуана, дию, жың, пері (су перісі), шайтан, ібіліс.

Примеры тенгрианской лексики: теңіз “океан небытия”, ақ жарық, алтын жұмыртқа, Тәңір-Тәңірі, Жаратқан, Би-Тәңірі, Одай-Ұдай, құл, Ұмай-Ана, Ұмай-Қарақұс, таңара-көк (33 қабат), теленгей-жер-су (3 қабат), жерасты (тюрк. йерлік-жерлік 18 қабат), тозақ-тамұқ (18 қабат), Ерлік-Ірлік, қара ұмай, баба-бабай-мамай, бой-

тыныс, алғыс-қолтқа, баксы (+ перс. балгер), елті, ару, жазық, аяу-жарылқау-кешіру, құт, сұр, тын-тыныш (+ перс. жан: ет / шыбын / рухи жан), алас, аластау, балбал, пут, тұл, тұлдау, сығыт-йығ-жок, йығлау-жоқтау, қорған-мола, сын-сынтас, ұрмақ-жұмақ, ант, анда, би-төре + мус. аба-авва, абыз-абыш-әбіш.

Христианский и – ретроспективно – иудейский пласт

В основу разработки положены кыпчакские письменные памятники и старопечатные книги, в том числе переводы с арамейского, греческого, латинского и армянского языков и татарско-казахские адаптации османских и караимских переводов Святого Письма, житий, литургических текстов, проповедей и законов, извлеченных из Библии и церковных канонов.

Латинописьменный сборник «Codex Cumanicus» XIII-XIV веков, содержащий, помимо словарей и загадок, христианские молитвы, гимны и проповеди – по полному алмагинскому изданию, снабженному латинским, персидским, куманским и немецким словарями [Гаркавец, 2015, 2019].

Армяно-кыпчакские письменные памятники XVI-XVII веков, включающие 3 летописи, 5 Псалтырей, все Послания апостола Павла, 8 других молитвенников, 2 сборника житий, 3 Судебника, 3 Процессуальных кодекса, 3 сборника проповедей, сочинения по теософии, дидактике, истории религии и церкви, космологии, астрологии, селекции, химии, медицине, календари, документы самоуправления и пр. – по алмагинскому 3-томному изданию **«Кыпчакское письменное наследие»** [Гаркавец, 2002-2010] и **Кыпчакскому словарю** [Гаркавец, 2011], а также по Кыпчакскому судебнику **«Төре бітігі» 1519-1594 гт.**, изданному А. Н. Гаркавцом, Г. Сапарғалиевым и М. Капралем на 6 языках, в т. ч. казахском в Алматы в 2003 году.

Кыпчакское Евангелие, напечатанное арабским письмом в Астрахани в 1820 году и изданное латиницей с детальным кыпчакско-русским словарем [Гаркавец, 2013].

Кыпчакская книга Бытия, напечатанная арабским письмом в Астрахани в 1819 году и изданная латиницей с детальным кыпчакско-русским словарем [Гаркавец, 2015, 2019].

Казак Инжілі / Казахское Евангелие 1901 года, напечатанное в Казани кириллицей и изданное в редакции и с казахско-русским словарем А. Н. Гаркавца в Алматы в 2020 году с приложением труда **Н. И. Ильминского «Материалы к изучению киргизского наречия»** 1860-1861 гт. в редакции А. Н. Гаркавца.

Современные православные, католические, адвентистские, иеговитские и другие переводы Библии, иной христианской и богословской литературы на казахский язык, различающиеся концептуально.

Мусульманский и – ретроспективно – иудейский пласт

Основные источники – кыпчако-огузские памятники Мамлюкского Египта и Хорезма, богословские, в том числе суфийские и другие произведения на тюрки, а также смешанном татарско-казахском письменном языке прозаических и научных сочинений Абая Кунанбаева, Шакарима Кудайбердиева, Мешхур-Жусипа Копеева и др.

Арабписьменные кыпчакские памятники XI-XIV веков

«Диван лугат ат-Турк» – «Словарь тюркских наречий» Махмуда Кашгарского, составленный в 1072-1074 годах [5].

«Китаб ал-идрак ли-лисан ал-атрак» – «Пояснительная книга о языке тюрков» арабского филолога Абу Хайяна ал-Гарнати (ал-Андалуси), уроженца селения Матахшареш близ Гранады, Испания (654 г. х. / 1256 – 745 г. х. / 1344), автора около

65 грамматических и лексикографических сочинений по арабскому, персидскому, эфиопскому и тюркскому языкам. Книга завершена в Каире 20 рамадана 712 г. х. / 18 декабря 1312 г. н. э. Сохранилась в трех копиях: № 2896 фонда Вали-ад-дина Эфенди Публичной библиотеки при мечети Баязида (1335 г.) в Стамбуле, № 3856 отдела арабских рукописей библиотеки Стамбульского университета (1402 г.) и список того же времени библиотеки Дар ал-Кутуп в Каире [6]. По первым двум спискам книга тщательно обработана и издана Ахмедом Джафероглу, устранившим многие погрешности первых публикаторов [7]. Ему следует азербайджанская публикация на кириллице Зии Буниятова [8]. Небольшой словарик «**Ал-идрак хашиеси**» («Пояснительная заметка»), представляющий собой приложение к рукописи № 2896, опубликован Веледом Избудаком [9].

Китаби-и Маджму'-и Тарджуман-и Турки ва 'Аджами ва Мугали ва Фарси «Сводная книга переводчика по-тюркски, и по-персидски, и по-монгольски, и на фарси» Халила бин Мухаммада бин Йусуфа ал-Кунави 1343 года – рукопись ираниста и тюрколога немецкого происхождения Левина Варнера (Levinus Warner, 1619-1665), посла Дании в Стамбуле, хранящаяся среди других его материалов в библиотеке Лейденского университета под шифром Ms. Or. 517. Это пособие широко известно под ошибочным названием «Тюрко-арабский словарь» 1245 года. Заблуждение идет от первоиздателя арабо-тюркской части рукописи, опубликованной им под этим неточным названием. На самом деле это вовсе не тюрко-арабский словарь, и составлена рукопись не в 1245 году, а арабское учебное пособие по «чисто тюркскому, то есть кыпчакскому языку». Используется по алматинскому изданию 2019 года А. Н. Гаркавца в факсимиле, транслитерации, транскрипции и переводе на русский с кыпчакско-русским словарем. В его подготовке принимал участие Омир Оразович Туякбаев.

«Ал-каванин ал-куллия ли-забт ал-лугат ат-туркийя» – «Полное руководство для овладения языком тюрков», хранящееся в фонде Шехита Али Паши библиотеки при мечети Сулеймание в Стамбуле, опубликованное Рифатом Бильге Килисли [10] и теперь более доступное по турецким изданиям Реджепа Топарлы [11] и в соавторстве с ним Сади Чогенли и Невзата Янька [12]. Лексический материал пособия использован в сводном «Кыпчакском словаре», подготовленном с его участием [13].

«Китабу булгат ал-муштак фи лугат ат-турк ва'л-кыфджак» – «Книга, или Достаточное пособие для желающих хорошо изучить тюркский и кыпчакский языки», иначе «Книга, удовлетворяющая желание знать тюркский и кыпчакский языки» Джамал ад-дина Мухаммада Абдаллаха ат-Турки. Пособие составлено в Египте в конце XIV века. Рукопись хранится под № 293 в Национальной библиотеке в Париже. Формат: 15x21 см. Объем текстовой части – 88 листов, по 10 строк на листе. Тюркские слова (770 словоформ) написаны сверху красными чернилами, в три колонки, арабские – черными под ними. Один раздел посвящен именам, другой – глаголам. Памятник опубликован Ананиашем Зайончковским с приложением к каждой части факсимиле соответствующих страниц [14].

«Ат-тухфат аз-закийя фи'л-лугат ат-туркийя» – «Приятный подарок для [изучения] тюркского языка» неизвестного автора, список которого, датированный в колофоне в самом начале рукописи 829 г. х. / 1477 годом н. э., хранится под № 3092 в фонде Вали-ад-дина Эфенди Публичной библиотеки при мечети Баязида в Стамбуле. Издано Бесимом Атаалаем [15], а под несколько иным названием – Эргашем Исмаиловичем Фазыловым и М. Т. Зияевой [16], которая прежде исследовала его в

своей диссертации [17]. Рукопись состоит из арабско-тюркского словаря (лл. 1-78) и толкования арабских грамматических форм тюркскими (лл. 79-91), т. е. фактически, вопреки названию, является тюркским пособием по арабскому языку, как и «Китаб-и маджму‘ тарджуман турки ва ‘аджамий» 1343 года.

«**Ад-дуррат ал-мудийа фи-’л-лугат ат-туркийя**» – «Блестящая жемчужина для [изучения] тюркского языка» неизвестного автора. Копия в 24 листа, снятая Хосровом ибн Абдуллахом, хранится в библиотеке Медичи во Флоренции под шифром Orient. 130. Памятник издан Ананиашем Зайончковским [18], а затем Реджепом Топарлы [19]. Эмир Наджип приводит важное указание муллы Салиха, автора учебного пособия XVII века [20], опиравшегося на этот труд, который он считал сочинением Абу Хайяна. Он утверждал, что «Ад-дуррат» написано “для изучения татарского языка, на котором разговаривают в Татари и Кефе”, (т. е. в Крыму) [21] и Феодосии.

«**Китаб-ухуллийат-у’л-инсан ва хулбат-у’л-писан**» – «Книга украшения человека и очарования речи» Ибн Муханны. Словарь пользовался большой популярностью и известен в шести списках: три в Оксфорде, один в Париже, один в Берлине и один, самый полный, в Стамбуле. Первым пяти посвятил диссертацию Павел Михайлович Мелиоранский [22]. Шестой обнаружен и издан Муаллимом Рифатом Килисли в Стамбуле в 1921 году на арабской графике и после, с учетом поправок С. Е. Малова [23], включен Абдуллой Батталом в критическое издание памятника на латинской основе [24].

По мнению П. М. Мелиоранского, датировавшего его и предположившего, где он был создан, памятник отражает особенности староазербайджанского языка, а по мнению С. Е. Малова – восточнотуркестанского, кашгарского и уйгурского. Как бы солидаризуясь с ними, турецкие кыпчаковеды не включают его в круг кыпчакских памятников. Однако Э. Н. Наджип, всесторонне изучив язык сочинения, отнес его к “смешанному *кыпчакско-огузскому*” литературному языку XIV в.”, аргументировав заключение следующим образом:

“Наличие в словаре Ибн-Муханны как кыпчакских, так и огузских и значительного количества восточнотуркестанских слов, по-видимому, объясняется двумя причинами. Автор за исключением двух случаев совершенно не отмечает, какому диалекту принадлежит данное слово. Можно предполагать, что тюркский смешанный письменный язык в среде, в которой жил и творил составитель, стал общеупотребительным письменным языком для ряда племен. Восточно-туркестанская (уйгурская) часть лексики проникла в словарь из книжных источников. Автор указывает, что при составлении словаря он пользовался четырьмя книгами, написанными до него” [25].

«**Китаб фи ‘илм ан-нушшаб**» – наставление «Книга по стрельбе из лука», переведенное в Египте с арабского языка на кыпчакский язык по заказу некоего Махдума Толубея. Один из списков руководства хранится в Публичной библиотеке при мечети Баязида в Стамбуле, второй – в Национальной библиотеке в Париже. Парижский издан Ананиашем Зайончковским [26], а стамбульский – Реджепом Ширином [27] и Кургулушем Озьтопчу [28].

«**Китаб фи’л-фикх би’л-писани’т-тюрки**» – «Книга фикха на тюркском языке», свод законов мусульманского права – шариата; рукопись Национальной библиотеки в Стамбуле, находилась в сокровищнице египетского султана аз-Захира Сайф-ад-дина Татара из бурджитов, умершего в 1421 году, в связи с чем ее датируют более ранним временем; исследована Мехметом Эмином Агаром в его докторской диссертации [29].

«**Байтарату’л-вазих**» – «Коневодство», перевод с арабского по заказу Махдума Толубея. По двум спискам – библиотеки Ревана Кошкю при дворце Топкапы в

Стамбуле и Национальной библиотеки в Париже трактат, обнаруженный Саадетом Чагатаем, издан Мехметом Эмином Агаром [30], Джаном Озыггором [31] и Куртулушем Озыгопчу [32].

«Китаб фи рийазат’л-хайл» — «Ветеринария», перевод с персидского по заказу Махдума Толубея. По двум спискам – Публичной библиотеки при мечети Баязида в Стамбуле и Национальной библиотеки в Париже – вместе с трактатом о стрельбе из лука издана Реджепом Ширином [33] и Куртулушем Озыгопчу [34].

«Мунйат ал-гузат» – «Кавалерийское искусство», перевод с арабского. Трактат по рукописи в 115 страниц библиотеки Ахмеда III при дворце Топкапы издан Ананиашем Зайончковским [35], Мустафой Угурлу [36] и Куртулушем Озыгопчу [37].

Богословские сочинения, переведенные с арабского языка на кыпчакский:

«Китаб фи’л-фикх» – «Книга фикха», свод законов мусульманского права – шариата; рукопись в 266 листов библиотеки мечети Сулеймание в Стамбуле, исследована Реджепом Топарлы, опубликовавшим в приложении к монографии ее фрагмент в качестве образца [38].

«Китаб-и мукаддима Абу Лаис ас-Самарканди» – «Введение к книге Абу Лаиса ас-Самарканди», перевод с арабского по заказу Кансу Гаври, список без даты, выполненный Есенбаем ибн Судуном; рукопись в 47 страниц хранится в библиотеке мечети Сулеймание в Стамбуле. Издана вместе с исследованием, глоссарием и факсимиле Ананиашем Зайончковским [39], Гонюлем Бербероглу [40] и Реджепом Топарлы [41].

«Шерху’л-Менар» – толкование к сочинению «Менар» («Минарет») имама Несефи, обнаруженное в единственном экземпляре в библиотеке Орхана в Бурсе и изданное Эрханом Айдином [42].

Междустрочные переводы в арабской рукописи библиотеки мечети Сулеймание в Стамбуле **«Мукаддемету’л-Газневи фи’и-Ибадат (Зийа’г’л-Маневи)»**, изданные Жале Тальяном [43].

«Иршаду’ль-миюнок ва’с-салатин» – «Наставление на истинный путь государям и султанам», 6-строчный кыпчакский колофон в 498-страничном списке сочинения под этим заглавием, переписанном Берке ибн Беракюзом ибн Кандуном ибн Огю и хранящемся в библиотеке мечети Сулеймание в Стамбуле. Опубликован в диссертации Реджепа Топарлы [44].

«Кысас ал-анбийа» – «Сказание о пророках» Насыр-ад-дина ибн Бурхан-ад-дина Рабгузи (конец XIII – начало XIV в.), которое “сохранило литературную традицию периода караханидов, а в своем языке – архаические элементы в лексике и грамматике” [45].

«Му’ин ал-мурид» («Борцам за веру», 713 г. х. / 1313/1314 г. н. э.) ал-Хорезми [46].

Из поэтических произведений к кыпчакским памятникам относят:

«Хосров и Ширин» Кутба (Хорезм, 1340),

«Гулистан бит-тюрки» Сейфа Сарай (Каир, 793/1390-1391),

«Шах-наме» Татара Али Эфенди Шерифи (Каир, завершено в начале 1511 г.).

«Qutadğu bilig» Юсуфа Баласагуни – поэма «Благодатное знание», или «Наука быть счастливым» 1069-1070 гг. на караханидском тюрки, сохранившаяся в арабском и уйгурском списках.

Арабписьменные татарско-казахские и казахские памятники позднего времени нашему кругу читателей хорошо известны. Они по преимуществу опубликованы со словарями и всесторонне исследованы.

Современные суннитские, шиитские и другие переводы Корана, Хадисов и иной мусульманской литературы на казахский язык, различающиеся концептуально.

Материал казахского языка, кыпчакских и тюркских памятников, а также родственных и контактных языков теолингвистика изучает в динамике – с учетом общезыковой и надязыковой типологии и поэтапной смены культурно-духовных ценностей. Потому наиболее эффективным методом исследования закономерно стал сравнительно-исторический в сочетании стипологическим, лингвоаксиологическим, синергетическим и герменевтическим.

Результатом теолингвистического исследования религиозной сферы тюркской группы языков в целом и казахского языка в частности может быть ее аналитическое описание под данным углом зрения, а в прикладном плане – создание специализированных теолингвистических словарей общего или частного типа. Во всех этих случаях надлежит ожидать значительного продвижения научного познания данного объекта, несправедливо заброшенного в эпоху давления государственного атеизма.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

[1] Studiereeks Tijdschrift Vrije Universiteit Brussel, Nieuwe Serie, № 8. Theolinguistics / ed. J.-P. van Noppen. – Brussel: V.U.B., 1981.

[2] Wagner A., 1999, Theolinguistik? – Theolinguistik! [В:] Н. О. Spillmann, I. Warnke (Hrsg.), Internationale Tendenzen der Syntaktik, Semantik und Pragmatik. Akten des 32. Linguistischen Kolloquiums in Kassel 1997, Frankfurt am Main: Peter Lang, S. 507–512; Theolinguistik. Band 4. Bestandsaufnahme – Tendenzen – Impulse / Hrsg. Greule A., Kucharska-Dreiß E. – Insingen. 2011, 228 S.

[3] Кончаревич К., Гадамски А. К. Преглед теолингвистичких испитивања у Русији, Украјини и Польској // Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати, књ. 16 (2014), с. 151-178.

[4] Гаркавец А. Н. 1) Тюркская руническая надпись на чаше из Иссыкского кургана V-IV веков до нашей эры. + Приложение: Надписи на сосудах из Надь-Сент-Миклоша. – Алматы: Баяр, 2019. – 56 с.; 2) Біздің дәуірімізге дейінгі V–IV ғасырлардағы Есік қорғанынан табылған күміс тостағандағы түркі руникалық жазба. – Алматы: Баяр, 2019. – 34 б.; Garkavets A. N. 1) Turkic Runic Inscription on the Silver Cup from the Issyk Burial Mound of V-IV Centuries BC. – Almaty: Baur. – 34 pp. – Алматы: Баяр, 2019. – 34 p.; 2) M. Ö. V-IV. Asırlara Ait Esik Kurganında Bulunan Gümüş Kap Üzerindeki Türk Runik Yazıtı. – Almatı: Baur, 2019. – 34 s.

[5] Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi. Çeviren Besim Atalay. 4 cilt. – Ankara: Alâeddin Kırıl basımevi, cilt I, 1939; cilt II, 1940; cilt III, 1941; cilt IV, 1943; 5. Baskı. – Ankara: TDK, 2006; Қошғарий Махмуд. Девону луғотит турк: Туркий сўзлар девони. 3 т. Таржимон ва нашрга тайёрловчи филология фанлари кандидати С. М. Муталлибов. – Тошкент: Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти, т. I, 1960; т. II, 1961; т. III, 1963; т. IV. Индекс-луғат / Ф. Абдурахманов. Муталлибовлар иштироки ва тахрири остида, 1967; Махмуд ал-Қайсарий. Диван Луғат ат-Турк / Перевод и предисловие З.-А. М. Ауэзовой. Индексы Р. Эмерса. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005; Махмуд ал-Қайсарий. Диван луғат ат-турк (Свод тюркских слов). В 3-х томах / Перевод с арабского А. Р. Рустамова под ред. И. В. Кормушина, предисловие и введение И. В. Кормушина, примечания И. В. Кормушина, Е. А. Поцелуевского, А. Р. Рустамова. Т. 1. – М.: Вост. лит., 2010.

[6] Özyetgin A. Melek. Ebü Hayyân. Kitabu'l-İdrak li Lisâni'l-Etrâk: Fiil: Tarihi-Karıştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi. – Ankara: Köksav, 2001: 50-52.

[7] Caferoğlu A. Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk. – İstanbul: Evkaf Matbaası, 1931.

- [8] Әсирәддин Әбу һәйжан әл-Әндәлуси. Китаб әл-идрак ли-лисан әл-әтрак / Әрәбчәдән тәрчүмә едәни Зија Бүһјадов. – Бакы: Азәрнәшр, 1992.
- [9] İzbudak V. El-İdrāk Haşiyesi (TDKYayınları). – İstanbul: Devlet Basım Evi, 1936.
- [10] Kilisli R. Bilge. El-Kavânînü'l-Küllîye li-Zabtî'l-Lûgati't-Türkiyye. – İstanbul, 1928.
- [11] Toparlı R. El-Kavânînü'l-Küllîyye li-Zabtî'l-Lûgati't-Türkiyye: Şekil Bilgisi Özellikleri. İndeks // Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 1986, № 52: 143-196.
- [12] Toparlı R., Çögenli S., Yanık H. N. El-Kavânînü'l-Küllîyye li-Zabtî'l-Lûgati't-Türkiyye. – Ankara: TDK, 1999.
- [13] Toparlı R., Vural H., Karaatlı R. KıpçakTürkçesi Sözlüğü. – Ankara: TDK, 1993; 2. Baskı, 2003.
- [14] Zajączkowski A. Słownik Arabskokipczackiz okresu Państwa Mameluckiego «Bulğat al-Muštaqfi Luğat at-Turk wa-l-Qifzāq» // Prace Orientalistyczne, t. I. Cz. II. Verba. – Warszawa: PAN, 1954; t. VII. Cz. I. Nomina. – 1958.
- [15] Atalay B. Et-Tuhfet üz-Zekiyye fi'l-Lûgat-it-Türkiyye. – İstanbul: TDK, 1945.
- [16] Изысканный дар тюркскому языку. Текст: Грамматический трактат XIV в. на арабском языке / Введ., пер., глассарий, указ. Э. И. Фазылова, М. Т. Зияевой; Отв. ред. А. Н. Кононов. – Ташкент: Фан, 1978.
- [17] Зияева М.Т. Исследование памятника XIV в. «Китаб ат-тухфат уз-закийя фи'л-луғат-ит-туркийя»: Лексика, морфология, словообразование. Дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 1972.
- [18] Zajączkowski A. 1) Chapitres choisis du Vocabulaire arabe-kiptshak «ad-Durrat al-mudi'a fi-l-luğatat-turkiyya» // Rocznik Orientalistyczny. – Warszawa: PAN, (I) 1965, t. XXIX, z. 1: 39-98; (II), z. 2: 67-116; (III), 1969, t. XXXII, z. 2: 19-61; 2) Materiał kolokwialny arabsko-kiptczacki w Słowniku «ad-Durrat al-mudi'a fi-l-luğat at-turkiyya» // Rocznik Orientalistyczny. – Warszawa: PAN, 1968, t. XXXI, z. 1: 71-115.
- [19] Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lûgati't-Türkiyye/ Hazırlayan: Recep Toparlı. – Ankara: TDK, 2003.
- [20] قره‌اقل‌ا‌ق‌ال‌وب‌ع‌ع‌ب‌ط‌ح‌ل‌اص‌دم‌ح‌م‌ن‌ب‌دم‌ح‌ا‌ف‌ي‌ل‌أ‌ت‌ي‌ب‌ر‌ع‌ل‌ا‌و‌ي‌ك‌ر‌ت‌ل‌ا‌ن‌ام‌چ‌ر‌ت‌ل‌ا‌ب‌ان‌ك‌ه‌ 1253 – Ахмад ибн Мухаммад Салих. Китаб-и тарджуман Турки ва Араби. – Каир: Булак, 1253/1838.
- [21] Наджип Э. Н. Культура и тюркоязычная литература Мамлюкского Египта XIV века. – Туркестан, 2004: 27.
- [22] Мелиоранский П. М. Араб-филолог о турецком языке. – СПб., 1900.
- [23] Малов. Е. Ибн-Муханна о турецком языке // Записки Коллегии востоковедов, т. III, вып. 2. – Л., 1928: 221-248.
- [24] Battal A. Ibnü-Mühennâ Lügati. – İstanbul, 1934.
- [25] Наджип Э. Н. Культура и тюркоязычная литература Мамлюкского Египта XIV века. – Туркестан, 2004: 31.
- [26] Zajączkowski A. Mamelucko-turecka wersja arabskiego traktatu o łucznictwie z XIV w. // Rocznik Orientalistyczny. – Warszawa: PAN, 1965, t. XX: 139-261.
- [27] Şirin R. Kitâb fi Riyâzâtü'l-Hayl, Kitâb fi İlmi'n-Nüşşâb. – Erzurum: Atatürk Üniversitesini, 1989.
- [28] Öztopçu K. A Mamluk-Kipchak Manual from the 14th Century: Kitab fi Ilmu'n-Nushshab // Rocznik Orientalistyczny, 1990: 5-63; Kitab fi Ilma'n-Nushshab: A 14th Century Archery Treatise in Mamluk-Kipchak / Ed. by Öztopçu K. – İstanbul, 2002; Memlûk Kıpçakçasıyla Yazılmış Kaynaklardaki Okçuluk Terimleri: Archery Terminology in the

Mamluk-Kipchak Sources // Festschrift in Honor of Günay Kut: Journal of Turkish Studies, 2004, 28/3: 257-274.

[29] Aġar M. E. Kitâb-ı fi'l-fiqh bi'l-Lisâni't-Türkî. – İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1989.

[30] Aġar M. E. Baytaratu'l-vazih. – İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1986.

[31] Özgür C.1) Baytaratü'l-Vâzih: Metin. İndeks.– İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1986; 2) Baytaratü'l-Vâzih'in Kıpçak ve Türkmençe Yazmalarına Göre Kıpçakçanın Oyuzcalaşması: Türkmenleşmesi üzerine Bir Dil Araştırması. – İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 1994.

[32] Öztopçu K. Memlük Kıpçakcasıyla Yazılmış Bir Atçılık Risalesi: Kitab Baytaratu'l-Vazih: A Manual of Horsemanship in Mamluk-Kipchak: Kitab Baytaratu'l-Vazih // Journal of Turkish Studies, 2000: 189-229.

[33] Şirin R. Kitâb fi Riyâzâtü'l-Hayl, Kitâb fi İlmi'n-Nüşşâb. – Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1989.

[34] Öztopçu K. A 14th Century Mamluk-Kipchak Treatise on Veterinary Sciences: Kitab fi Riyazati'l-Khayl // Journal of Turkish Studies, 1993: 153-170.

[35] Zajaczkowski A. Le traité de l'art chevaleresque (furūsîa) en version mamelouk-kiptchak // Rocznik Orientalistyczny. – Warszawa: PAN, 1970, t. XXXIII, z. 2: 21-65.

[36] Uğurlu M. Münyetü'l-ğuzât / M. Uğurlu. – Ankara: Başbakanlık basımevi, 1987.

[37] Munyatu'l-Ghuzat: A 14th Century Mamluk-Kipchak Military Treatise / Ed. by Öztopçu K. – Chicago: Harvard University, 1989.

[38] Toparlı R. Kitâb fi'l-fiqh: Şekil Bilgisi Özellikleri. Örnek metin. – Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1993.

[39] Zajaczkowski A. Mamelucko-kiptchacki przekład arabskiego traktatu «Mukadimma Abū-l-Lait as-Sa-mar-kandi» (Ms. İstanbul, Aya Sofya 1451) // Rocznik Orientalistyczny. – Warszawa: PAN, 1959, t. XXII, z. 1: 73-99; Zajaczkowski A. Le traité arabe Mukaddima d' Aboū-l-Lait as-Samarkandī en version mamelouk-kiptchak (Ms. İstanbul, Aya Sofya 1451) // Prace Orientalistyczne. – Warszawa: PAN, 1962, t. XII.

[40] Berberoğlu G. Kitâb-u Mukaddime-i Ebû'l-Leyisi's-Semerkandî. – İstanbul: Türkiyat Enstitüsü, 1976.

[41] Toparlı R. Kitâb-i Mukaddime-i Ebû'l-Leyisi's-Semerkandî. – Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1989.

[42] Aydın E. Şerhü'l-Menâr Grameri: Giriş. Gramer. Metin. Bibliografya. – Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1997.

[43] Talân J. Mukaddemetü'l-Gaznevi fi'i-İbâdât (Ziyâ'u'l-Ma'nevî) Tercümesi. – Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1987.

[44] Toparlı R. İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin. – Ankara: TDK, 1992.

[45] Наджип Э. Н. Культура и тюркоязычная литература Мамлюкского Египта XIV века. – Туркестан, 2004: 16.

[46] Mu'inu'l-murid: İnceleme, metin, ceviri, dizini, tıpkıbasım / Hazırlayanlar: Recep Toparlı, Mustafa Argunsalı. – Ankara, 2008.

МРНТИ 16.21.25

А.А.Баймурзина

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
PhD докторант

ТІЛДІК СӘЙКЕСТІЛІКТІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ АНА ТІЛІНІҢ РӨЛІ

Аннотация. Мақалада тілдік сәйкестілік ұғымның мәні, оның қазіргі көптілді және қостілді тілдік жағдаяттар кезіндегі маңызы туралы сөз болады. Тілдік сәйкестіліктің шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектеріндегі негізгі сипаттарына шолу жасай отырып, оның жеке адам мен тұтас қоғам немесе этнос үшін маңыздылығы айтылады. Тілдік сәйкестілігін анықтауда жеке адамның таңдауында ана тілі және екінші, үшінші тілдер тұратыны белгілі. Жұмыста ана тілінің нақты анықтамасын тілтанушы ғалымдардың берген тұжырымдарымен негіздей отырып, оның билингвизм және полилингвизм жағдайында сақталуы, өз деңгейінде дамуы талданады. Сонымен бірге аталған мәселені зерттеу барысында қала тұрғындары арасында жүргізілген әлеуметтік сауалнама нәтижелері де көрсетілген.

Тірек сөздер: тілдік сәйкестілік, ана тілі, әлеуметтік лингвистика, қостілділік, көптілділік

А.А.Баймурзина

Казакский национальный университет им. аль-Фараби
PhD докторант

РОЛЬ РОДНОГО ЯЗЫКА В ФОРМИРОВАНИИ ЯЗЫКОВОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Аннотация. В статье рассматривается значение понятия языковой идентичности, её роль в современных многоязычных и двуязычных ситуациях. Анализируя основные черты языковой идентичности в трудах зарубежных и отечественных ученых, автор подчеркивает её значимость для личности и общества в целом или этноса. Как известно, при определении языковой идентичности выбор человека стоит между родным языком, а также вторым и третьим языками. В работе анализируется его сохранение в условиях билингвизма и полилингвизма, развитие на собственном уровне; обосновывается четкое определение родного языка на основе выводов ученых-языковедов. Кроме того, в ходе изучения данного вопроса были представлены результаты социологического опроса среди населения города.

Ключевые слова: языковая идентичность, родной язык, социальная лингвистика, двуязычие, полиязычие

A.A.Baimurzina

Al-Farabi Kazakh National University
PhD student

THE ROLE OF MOTHER TONGUE IN THE ESTABLISHMENT OF LANGUAGE IDENTITY

Annotation. The article examines the meaning of the concept of language identity and its role in modern multilingual and bilingual situations. Analyzing the main features of linguistic identity in the works of foreign and domestic scientists, the author emphasizes its significance for the individual and society as a whole or the ethnic group. As it is known, when determining a person's linguistic identity, the choice is between the native language, as well as the second and third languages. The paper analyzes its preservation in the conditions of bilingualism and polylinguism, its development at its own level, a clear definition of the native language is justified on the basis of the conclusions of linguists. In addition, during the study of this issue, the results of a sociological survey among the city population were presented.

Key words: language identity, native language, social linguistics, bilingualism, multilingualism.

Тіл – әлеуметтік құбылыс. Осы тұрғыдан алғанда оның негізгі мақсаты адамзат қоғамының қажеттіліктеріне қызмет ету және әртүрлі әлеуметтік топ мүшелері арасындағы вербалды қарым-қатынасты қамтамасыз ету болып табылады. Сондықтан да тілді оны тудыратын, дамытатын, сол тілде сөйлейтін, өзгертетін, келешекке жеткізетін – адамнан, яғни қоғам мүшелерінен бөліп қарау мүмкін емес. Тіл қоғам дамуымен бірге дамып, екшеліп, әлеуметтік, саяси, мәдени, діни, т.б. ахуалдарға байланысты өзгерістерге ұшырап отырады. Тілдің ұлттың қалыптасуындағы негізгі факторлардың бірі екендігі ең алдымен тілдің қоғамдық қатынастардың дамуына әсерін айғақтайды. Бұл, бір жағынан, оның пайда болуының қажетті шарты, екінші жағынан, осы процестің нәтижесі.

Соңғы жылдардағы әлеуметтік зерттеулерде ағылшынның «identity», «identification» сөздерінен шыққан *тілдік сәйкестілік* ұғымы кеңінен қолданылып жүр. Зерттеулерге қарағанда, бұл ұғым алғашында психологиялық феномен ретінде қалыптасып, кейіннен саяси, әлеуметтік, сипат ала бастағаны байқалады. Психология ғылымына *identification*, яғни *сәйкестендіру* терминін алғаш енгізіп, дамытқан австриялық психоаналитик Зигмунд Фрейд болатын [1]. Кейін бұл термин тек психоаналитикада ғана емес, ғылым мен қоғамның барлық саласында белсенді қолданысқа ие болып, мағыналық жағынан кеңейе түсті. Фрейдтің зерттеулерінде сәйкестендіру бейсаналық процесс ретінде түсінілді, оның барысында субъект өзін қызығушылықтарына қарай басқа индивидпен теңестіреді. «Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігінде «сәйкестілікке» мынадай анықтама берілген: «Сәйкестілік (ағалшынша *identity*) – 1. мемлекетке, этносқа, тілге, мәдениетке, дінге, жеке тұлғаға, жынысқа (гендер), кәсіпке, топқа қатысты екендігін жеке адамның өзінің сезінуі, өзін-өзі теңестіруі [2,204].

Сәйкестілік қатып қалған қағида емес, ол белгілі бір уақыт аралығында адамның мүмкіндіктеріне, туа біткен қабілеттері мен гендік қасиеттеріне, жеке қызығушылықтарына, сондай-ақ тарихи, саяси оқиғаларға байланысты өзгеріп, ауысып отырады (мұндай құбылыстарды кейде «маригиналды сәйкестілік» деп те атайды [3]). Бұған мысал ретінде бұрынғы КСРО азаматының одақ ыдырағаннан кейін Қазақстан азаматы болуы немесе христиан дінін ұстанып жүрген адамның мұсылман дініне өтуі сияқты жағдаяттарды келтіруге болады. Бейсаналы процесс болғандықтан адам кейде өзінің сәйкестілігін сөзбен айтып жеткізе алмауы да мүмкін. Адам қоғамның ең негізгі бөлшегі болғандықтан, ол басқалармен достық, туысқандық, махаббат сияқты эмоционалды, абстрактілі белгілерімен де, ұлт, тіл, кәсіп, мәдениет сияқты нақты белгілерімен де біріге алады.

Осы анықтамалардан тіл мен сәйкестіліктің бір-бірімен байланысы, олардың бір-біріне тигізетін әсері туралы түсінік қалыптастыруға болады. Тіл жеке тұлғаның сәйкестілігін жүзеге асыратын критерийлердің біріне жатады. Жалпы тіл білімінде *language identity* терминімен аталып жүрген бұл ұғым сөздіктерде «жеке адамның өзін белгілі бір тілге қатыстылығы жағынан сезінуі (өзін-өзі теңестіруі, бірдейлестіруі) деп түсіндіріледі [2, 291].

Тіл коммуникативтік қызметтен бөлек, таза әлеуметтік құбылыс ретінде сәйкестендіруші қызметті де қоса атқарады. Шетелдік ғалымдар бұл қызметті айырушы, біріктіруші, индекстеуші, т.б. терминдермен атап жүр. А.А.Назарова тілдің айырушылық және біріктірушілік қызметтерін былайша түсіндіреді: «Язык как средство общения может выполнять две социальные функции – интегрирующую и дифференцирующую. Интегрирующую функцию язык выполняет тогда, когда он используется как язык межнационального и мирового общения. Язык, который не используется для общения между народами, выполняет дифференцирующую функцию» [4,76]. Тілдің 12 түрлі қызметін жіктеп көрсеткен орыс ғалымы А.К.Киклевич индекстеушілік қызмет тіл иесінің әлеуметтік мәртебесін білдіретінін айта келіп, оған мынадай анықтама береді: «Индексальная функция (в терминологии английской социолингвистики) состоит в идентификации личности отправителя сообщения или же, чаще, его принадлежности к определенной социальной группе. Р.Т.Белл пишет, что индексальная информация «сообщает о социальном статусе говорящего и помогает обрисовать его отношение к себе и к другим, и определить роль, которую он сам отводит себе как участник интеракции» [5,7].

Жеке адамның тілдік сәйкестілігі бір тілге немесе бірнеше тілге де қатысты болуы мүмкін. Бұл адамның тұлғалық дамуымен бірге өмір бойы жүріп отыратын процесс. Тілдік сәйкестілікті таңдау барысында кез келген адамның алдында ана тілі және өзге тілдер тұрады. Біртүлді ортада, біртүлді мемлекетте туып-өскен адамның тілдік сәйкестілігі басқа елге қоныс аударғанда өзгеріске ұшырайды. Ана тіліне деген қарым-қатынас балалық шақта қалыптасады. Бір тілді ортада ана тілі бала мәдени әдет-ғұрыптар мен нормаларды меңгеретін, ақпарат алатын және басқа адамдармен қарым-қатынас жасайтын жалғыз тіл болып табылады. Ал екі тілді ортада өскен адам тілдік сәйкестілікті таңдау барысында біраз қиыншылықтарға ұшырайды. Қазақстанда халық орыстілділер мен қазақтілділер болып екіге бөлінеді. Қазақтілді ортада өскен бала белгілі бір қажеттіліктерге орай орыстілді ортаға ауысқанда (немесе керісінше) орыс тілін үйренуге тура келеді. Қазақстанда мемлекеттік тіл қазақ тілі болғанымен, халықтың орыс тіліне деген көзқарасы оң екені байқалады, себебі көпшілік ортада, қоғамдық көлікте, ауруханаларда, банктерде, т.б. орындарда халықтың басым бөлігі орыс тілінде қызмет алады, мемлекеттік тілде сөйлеуді талап етпейді.

Қазақстанда негізінен қазақ және орыс тілдері қарым-қатынас тілі ретінде қызмет етеді, қоғамның кейбір салаларында (ғылым, туризм, мемлекеттік басқару, бизнес, т.б.) ағылшын тілі қолданылады. Сәйкесінше елімізде тек қазақ тілінде, тек орыс тілінде, екі тілде де, үш тілде де сөйлейтін азаматтар бар. Төмендегі кестеде «Innovation Research» маркетинг және әлеуметтік зерттеу агенттігі анықтаған Алматы қаласының тұрғындарының тілдік сәйкестілік деңгейі көрсетілген.

Тілді меңгеру деңгейі	Қазақша	Орысша	Ағылшынша	Үш тілде
Жеткілікті және жан-жақты қорытынды ойлар, мысалдар келтіре отырып, күрделі тақырыптарға толықтай сөйлесе аламын, бірнеше адамен еркін пікірсайыс құра аламын.	33,5	57,8	1,5	1

Дайындықсыз жалпы, кәсіби тақырыптарға сөйлесе аламын, өз ойымды жеткізе аламын, бірақ бірнеше адаммен пікірсайыс жүргізе алмаймын.	17,9	16,6	4,8	2,8
Жалпы, кәсіби тақырыптарға сөйлесе аламын, бірақ жекелеген сөздер мен сөйлемдерді қайталап сұрауыма тура келеді.	10,7	9,7	6,3	6,3
Өзім жайлы, жұмыс орным, мекенжайым туралы айтып бере аламын, өзіме таныс тақырыптар бойынша қысқа сұрақтар қоя аламын және осы сияқты сұрақтарға жауап бере аламын.	19,1	13,2	24,4	24
Мүлдем білмеймін	18,7	2,7	63,0	65,8

Қазіргі әлем көпмәдениетті және көптілді болып табылады. Осындай кеңістікте халықтардың қалыпты, қақтығыссыз өмір сүруінің басты шарттарының бірі – тіл үйрену, өйткені бір адам қоғамның басқа мүшелерімен үнемі қарым-қатынаста болатыны сияқты, бір этнос өкілдерінің де екінші этнос өкілдерімен өзара байланыссыз өмір сүруін елестету қиын. Басқа халықпен, топпен, оның өкілдерімен қарым-қатынас жасау үшін, ең алдымен, оның тілін білу керек.

Сол себепті көптілді ортада өмір сүретін тұлға үшін бір тілді ғана меңгеру аздық етеді. Ғалымдар бір адамның бірнеше тілді үйренуі тілдік кедергілерді жоюдың және күрделі ұлтаралық қатынастарды реттеудің бірден-бір көзі екенін айтады. Сондықтан қоғамда және ғылымда билингвизм, полилингвизм, мультилингвизм, т.б. түсініктер қалыптаса бастады. Адамдардың қарым-қатынасын жүзеге асыратын тілдер меңгерілу дәрежесіне және атқаратын рөліне қарай түрліше аталады. Мысалы: ана тілі, негізгі тіл, аралас тіл, жасанды тіл, арнаулы тіл, екінші дәрежелі тіл және т.б.

Ана тілі – әлеуметтік лингвистика мен этнологияның маңызды ұғымдарының бірі. Басқа да ғылыми түсініктер сияқты, «ана тілі» ұғымы да анықтамасы мен критерийлері жағынан ғалымдардың қарама-қайшы пікірлеріне толы. Тілді «ана тілі» ретінде анықтайтын критерийлерге әдетте мыналар жатады:

1) меңгерілу тәртібі мен түрі (ана тілі әдетте бірінші және табиғи жолмен, арнайы оқытусыз меңгеріледі, ана тілінде сөйлейтін ата-ана арқылы беріледі);

2) меңгерілу сапасы, ана тілі – жеке адамның негізгі ойлау қызметін жүзеге асыратын тілі (ана тілі – тұлғаның ең жақсы меңгерген тілі);

3) қолданылу аясының кеңдігі (ана тілі үшін ең көп қолданылады);

4) тілмен ішкі эмоционалды байланыстың болуы немесе болмауы (ана тілі арқылы адамның аялық білімі, тілдің кумулятивтік қызметі айқын көрінеді, сонымен бірге ол тілде поэзия және т.б. шығармашылық туындылар оңай әрі әсерлі қабылданады) және т.б.

Қазақ тіл білімінде ана тілі категориясын әлеуметтік лингвистика тұрғысынан алғаш қарастырған ғалым Б.Хасанұлы «Ана тілі – ата мұра» еңбегінде оның лингвистикалық, психологиялық, педагогикалық, тарихи-этникалық белгілерін толық сипаттай отырып, тілді ең алдымен этникалық категория деп таниды: «Ұлттың басты белгісі – тіл, тіл иесі – ұлт. Егер тілді адамдардың өзара қарым-қатынас құралы десек, ана тілі – ұлтшілік әлеуметтік қарым-қатынасты қамтамасыз ететін ұлттық қатынас құралы» [7,65].

Сондай-ақ, ана тілін анықтайтын тағы бір маңызды тұжырым бойынша, ана тілі жеке адамның ойлау тілі болып табылады. Яғни адам ол тілде тікелей және мидың қосымша іс-әрекеттерін пайдаланбай-ақ еш қиындықсыз ойланады, өзінің ішкі ойын ауызша және жазбаша формада оңай және табиғи түрде жеткізе алады. Оған

басқа тілдерге қарағанда осы тілде ойлау және сөйлеу жеңіл әрі үйреншікті болады. Ана тілінің ми мен оның ойлау қызметімен тікелей байланыстылығын дәлелдейтін фактілер әлі де анықталып жатыр. 2015 жылы Канаданың Макгилл университетінің психологтар мен нейрофизиологтар тобы бала өмірінің алғашқы екі жылында белгілі бір тілдік ортада болуы оның жүйке жүйесіне мәңгі әсер ететінін анықтаған. Тәжірибе нәтижесі адам бала кезінде өз ана тілінде сөйлеп, кейін басқа тілдік ортаға түсуінің кесірінен оны ұмытқан болса да, ана тілін қайта еске түсіру мүмкіндігі бар екенін көрсетеді. Яғни өз ана тілін ұмытқан адам ол тілдегі цитагаларды қайта естігенде оның миының фонологиялық қызметі сол тілде сөйлеушілердікімен тең түскен.

Тіл – тек әлеуметтік құбылыс емес, сонымен бірге ол этникалық, ұлттық белгі. Кез-келген ұлттық (ана) тіл сол халықтың барлық рухани құндылықтарын, оның менталитетін, дүниетанымын, көзқарасын, адамгершілік мұраттарын, салт-дәстүрлері мен наным-сенімдерін және т.б. бай тәжірибесін көрсетеді. Ана тілі этнопсихологиямен, этнофилософиямен, халықтың этнодидактикасымен, ұлттық болмысымен, мәдениетімен тығыз байланысты. Әрбір ұлттық тіл ол тілде сөйлеушілердің көп немесе аз екендігіне қарамастан, бірегей әрі ерекше.

Алайда көптілділік жағдайында барлық тіл өз деңгейінде дами алмайды. Кеңес үкіметі кезеңінде одақ құрамындағы көптеген халықтардың тілдерінің қолданылу аясы тарылып, тек отбасында, тұрмыста, этносішілік коммуникацияда ғана қолданылатын жағдайға жеткені белгілі. Қазақ тілінің де өрісі тарылып, қала қазақтары орыс тілінде сөйлеп, орыс тіліндегі мектептер мен балабақшаларды таңдады. Кейін тіл заңының қабылдануымен және мемлекет тарапынан жасалған басқа да шаралардың арқасында бұл жағдай біраз оңалып, қазақ тілін қайта жаңғыра бастады.

Алайда алып мегаполистерде орыс тілінің ықпалы әлі де болса жоғары екені байқалады. Халық қоғамдық орындарда, көпшілік ортада мемлекеттік тілдің қолданылуын талап ете бермейді, басым бөлігі орыс тілінде еш қиындықсыз ақпарат алмаса береді. Тіпті бұл құбылыс өзге этнос өкілдерінің орыс тілін ана тілі ретінде таңдауына әкелген. Мәселен, Алматы қаласындағы тілдік ахуалды зерттеу мақсатында жүргізілген әлеуметтік сауалнаманың алғашқы сұрағы «қай тілді ана тілі ретінде санайтындығы» туралы болды. Сауалнама нәтижесі бойынша, сауалнамаға қатысқан барлық қазақтар қазақ тілін ана тілім деп санайды, орыс тілін барлық орыс респонденттері ана тілі ретінде есептейді. Басқа ұлт өкілдерінен тұратын алматылықтардың 2,8%-ы орыс тілін ана тілі ретінде қабылдайды, 1%-ы қазақ тілін есептейді, ал қалған 96,2%-ы өздерінің ұлттық тілдерін ана тілі ретінде қабылдайды. Осының алдындағы зерттеулерді жүргізу барысында қазақтардың 0,6%-ы ана тілі ретінде орыс тілін көрсеткені анықталған болатын.

Тұрғындардың тілдік сәйкестілігін таңдау барысында ана тілін ауыстыруы немесе оны ұмытуы ғылыми-методикалық тұрғыдан да, әлеуметтік тұрғыдан да ойландырарлық жайт. Бұл, әрине, еліміздегі қостілділік жағдайынан келіп туындайтын мәселе екені белгілі. Қостілділік те – әлеуметтік құбылыс, ол қоғам мүшелерінің әртүрлі қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін туындайды. Ана тілінің негізінде дамыған қостілділік пен көптілділіктің жеке адам үшін де, тұтас этнос үшін де берері мол. Алайда, ана тілінің жоғалуына, оның ұмытылуына әкеліп соғатын қостілділік әрқашан зиянды. Қазақстан сияқты көпұлтты мемлекетке керегі – ана тілін сақтауға, дамытуға, сол арқылы әр халықтың өзіндік ұлттық құндылықтарын қорғауға септігі тиетін қостілділік. Мұндай тілдік жағдай барысында жеке адамның өз ана тілін сақтай білуі оның өзінің ғана емес, тұтас бір ұлттың ары қарай өмір сүруіне, тарих сахнасынан жойылып кетпеуіне қосылған үлесі деп қараған жөн.

Sun / сан/ Шам, КүнАЧ, солнЦЕ

Берікбай Сағындықұлы өзінің дәрістерінде ай сөзінің этимологиясын келтіреді. Араб тілінде «**қамар**», орыс тілінде «**луна**», қазақ тілінде «**ай**».

«**Қамар**» сөзі араб тілінде «**ай**» сөзін білдіреді. «**Қамар**» сөзін түбіртектерге бөлетін болсақ **қам+ар**, сонымен қатар дыбыстық сәйкестіктер бойынша **к~к, а~е** варианттары шығады. Логикаға сүйене отырып, «**кем**» сөзі шығатынын көреміз. «ар» түбіртегі «бір заттың тұрғандығын білдіреді». Яғни, мынадай формула шығады **қам~кем**. Бұл жерде «қамар» сөзінің уәжі кеміген бір заттың тұрғандығын білдіреді. Аспандағы кеміген айды білдіріп тұрғанын түсінуге болады. Орыс тіліндегі «луна» сөзінің этимологиясы да қызық. «Луна» сөзінің алдына «то»- түбіртегін қоссақ, «толуна» сөзі шығады. Бұдан қазақ тіліндегі «толғанай» сөзі шығады. Яғни, «луна» сөзі аспандағы айдың толған кезі бойынша аталып тұр.

Академик Н.Я.Март «**Яфет теориясы**» [4], В. М. Иллич-Свитыч «**Нострат теориясы**» [5] арқылы әлем тілдерінің туыстастығын дәлелдеуге тырысқан. Пайдаланған әдістері мен тәсілдерінің сәтсіздігіне байланысты олар күткен нәтижеге қол жеткізе алмады.

Түпкі тілді анықтау үшін түптүркі тілінің категориялық бегілерін анықтап алған жөн, яғни бағзы заман тілінің фонетикалық, фонетика-фонологиялық, морфемалық, морфонологиялық құрамы және жорамал тілдің лексикалық және синтаксистік белгілерін қайта **қалпына келтіру (реконструкциялау)** арқылы жалпы тілдік деңгейде құрылымдық иерархия мен жүйелік дәрежелерін анықтау қажет.

Түпқазық (түптүркі) түбірін реконструкция жасау үшін қазақ тілі материалдарына қоса 81 тілдің (кейбірі диалекті деп те саналады, даулы мәселе), 100-ден астам өлі түркі алтай тілдерінің тілдерін салыстыру қажет, компоненттік әдіс барысында математика-логика арқылы этимологиялық талдау жасау керек. Сонымен бірге 2-3 ғасырлық түркологияда (кең мағынада алтаистикада) сан буын түркітанушылардың қажырлы еңбегімен түзілген этимологиялық және тарихи-салыстырмалы сөздіктердегі бір буынды түбірлерді де айқындап, этимондардың семасын ажыратып, жоғарыда сөз болған, түркі тілдерінің бір түбірлі/ бір буынды сөздерінің қорына (банк) енгізу қажет.

Түптүркілік архетипті қайт келтіру жолындағы атақты түркологтар (Э.Севорьян, А.М. Щербак, т.б.) ұсынған бағыттардың бүгінге қолдауын таппай отырғаны белгілі. Ал бұл тығырықтан шығудың бір-ақ жолы бар – ол түпқазақ түбірін қалпына келтірудің *жаңа әдістемесін, тұтас бағытын* ойлап табу. Бұған дейінгі көрнекті түркітанушылар бұл мәселені бір жақты шешіп келсе, яғни бірі тек фонетика-фонологиялық жағынан, енді бірі морфонологиялық бағытта зерттесе, ендігі жерде және **архетипті фоно-морфо-семантикалық жағынан реконструкциялау** туралы болып отыр [6, 371].

Қазіргі қазақ тілі – барша түркологтардың бір ауызды пікірінше, «өте жаңа тіл». Ал бірақ олар көбінше «жаңалықтың» өзі «көнелік» екенін ескере бермейді. Біз зерттеу жұмысымыз арқылы үлкен бір жаңа бағытты яки «жаңадан «көнеге» қарай бөлшектеуді, осы тұста, әсіресе, бұған дейін көп айтыла бермеген мағыналық (семантика) дәрежедегі «көнеліктерді» сөз етуге үлкен орын бермекпіз.

Олай болса, қазіргі тіл ғылымы үшін тарихи-салыстырмалы зерттеулердің беретінінен бергені көп болар, бұл бағыттағы зерттеулердің бүгінгі күні талаптарына қатысты өзектілігі, әсіресе қазақ тіл білімі үшін қажеттілігі қаншалықты деген сауалдарға жауап іздегенде, мынадай жайттарға тоқталып кеткен орынды.

Ең алдымен тарихи-салыстырмалы бағыттағы зерттеулер бүгінгі күні әлемдік тіл ғылымында **моногенез және ностра тілдері теориялары** аясында қайта жаңғырып, өзектілігі артып отырғанын айту керек [7].

Моногенез теориясы бойынша әлем тілдерінің барлық макротоптарының ата-тілдері *жалпыадамзатқа ортақ бір ата-тілден* тараған деген болжам ұсынады. Қазақ тілі білімінде бұндай көзқарасты профессор Б. Сағындықұлының гипотезасымен байланыстырсақ болады. Соңғы жылдары бұл ұстанымның қарсыластарынан гөрі жақтастарының пікірлері дәлелді шығып отыр. Мұны ностра тілдері сияқты үлкен тілдің макротоптардың ата-тілдері адамзатқа ортақ ата-тілдерін табу әрекеттерінің, негізінен, болжалды болса да жемісті нәтижелері қуаттайды. Мәселен, ностра тілдері теориясы бойынша (лағын тілінен *noster; nostra – біздікі* дегенді білдіреді) **үндіеуропа, картвель, семит-хамит, орал, алтай (түркі, моңғол, тұңғыс-манчжур, корей, дравид** тідік макротоптардың бір ата-тілден тарағаны көрсетіліп, осындай басқа да топтардың ортақ ата-тілдері айналып келгенде жалпыадамзаттық ата-тілден бастау алады деген болжам айтылады.

Ностра тілдері бойынша аталған *тілдік топтардың салыстырмалы сөздігін* құрастыру алғаш қадамын жасаған ғалым **В.М. Иллич-Свитычтың** еңбектері бүгінде жалғасын тауып келеді [8, 341]. Қазіргі кезде лингвистикалық компаративистика тарихи білімдер жүйесінің бір бөлігін құрап, көне және ежелгі заман тарихының жазуы болмаған және жазуға дейінгі кезеңдерді зерттеуде этногенез, этникалық байланыстар туралы ақпараттар алатын, сондай-ақ реконструкцияланатын тілдік жүйелердің кезіндегі тұтынушыларының өмір сүру ортасы мен мәдени ерекшеліктері туралы сенімді дереккөздердің біріне айналып отыр.

Бұнымен қатар тарихи-салыстырмалы тіл білімінің бір тармағы ретіндегі ностра тіл білімі Жер лингвогенезінің картинасын, әлем тілдерінің ортақ топтастыруын жасауда зор мүмкінді беретін ғылым саласына айналып отыр.

Сөз түбір формасында бұрын негізінен оның фонетикалық және морфологиялық келбеті басты белгі болып келсе, енді мағына да, яғни түрлі деңгейдегі семалар да сөз (түбір), түбіртек тарихына жарығын түсіреді. «Мағына өзгергіш, ол сөз дамуының арғы дәуіріне куә бола алмайды» деген қағиданың ескіргендігін қазақ тілі материалдарының өзі жоққа шығара алады.

Жалпыадамзаттық ата-тілдің өзін қайта құрау үшін **3000 сөз** жеткілікті деп көрсетеді профессор Б. Сағындықұлы. Бір түбірлі түптүбір, түбіртектердің корпусын жасап біткен кезде – семантика ең алдыңғы қатарға шықпағанмен, архетипті қалыптастыруда фонетикалық және морфологиялық өзгеріс, құбылыстардан кем рөл атқармайды.

Бүгінгі тарихи мофология жетістіктері туралы түркітанудың көптеген даулы мәселелерін шешуде. Ал тарихи фонетика туралы бұлай деп айта алмас едік. Тарихи фонетика жекелеген кейбір заңдылықтарға, сұрақтарға жауап бергенімен, түпқазық түбірін реконструкциялауда мағыналық өзгерістерді еске алмаса, ойдағыдай нәтижеге қол жеткізбейді. Мәселен, «ақыл», «ой», «ойлау» мағынасында түптүркі тілінде **aŋ* синкретті түлғасы пайдаланылғаны даусыз. Бірақ түркологтар осы мағынада оның **es*, **uq* формалары болғанын айтады. Және бір қызығы осы 3 форма да қазіргі қазақ тілінде ұшырасады. Сонда бұлардың архетипі қайсы? Әлде олар әр түрлі сөз (морфема) ма? Міне, өкінішке орай осындай күрделі сұрақтарға тарихи фонетиканың қазіргі даму дәрежесі жетпей отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Гальченко О. Понятие идентификации в теории З.Фрейда// <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-identifikatsii-v-teorii-z-freyda>, 2011. – 10 с.

[2] Сүлейменова Э.Д., Шәймерденова Н.Ж., Смағұлова Ж.С., Ақанова Д.Х. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. Словарь социолингвистических терминов. – Астана: Арман-ПВ, 2008. – 392 с.

[3] Алексеев К.А. Маригинальная идентичность в условиях диаспоры//<https://cyberleninka.ru/article/n/marginalnaya-identichnost-v-usloviyah-diaspory/viewer>.

[4] Назарова А.А. К вопросу о функциях языка и речи // Гуманитарный вектор. Серия Филология. – 2009, №2. – 5 с.

[5] Киклевич А.К. Двенадцать функций языка // Мир русского языка. – 2009, №3. – 9 с.

[6] Алматы қаласындағы тілдік ахуал мәселелері бойынша әлеуметтік зерттеу және мониторинг. Ред.алқасы: Ахетов М.Қ., Қалымбет Б.Ә., Нұрғазина А.Ә., Сақадиева Ж.А., Хасенова Ж.К. – Алматы, 2017.

[7] Хасанұлы Б. Ана тілі – ата мұра. – Алматы: Жазушы, 1992. – 272 б.

МРНТИ 16.21.25

А.И.Гусейнова

Доктор философии по филологии
Научный сотрудник отдела Прикладной лингвистики
Институт языкознания имени Насими НАН Азербайджана
Баку, Азербайджан

К ВОПРОСУ ПАЛЕОКУЛЬТУРЫ ТЮРКОВ

Аннотация: Статья посвящена изучению и описанию природного окружения и материальной культуры пратюркских народов. В статье также рассматриваются разные взгляды известных российских тюркологов по палеокультуре древних тюрков. Анализ метеорологической, ландшафтной, флористической и фаунистической лексики тюркских языков позволил российским тюркологам локализовать прародину древних тюрков на территории от сухих степей Восточного Туркестана до предгорий Алтая и горных лесов. В рассматриваемых научных статьях даются представления тюрков о небе, небесных телах и явлениях, о климате, ландшафтная терминология, флористическая лексика, типы поселений и материальный быт ранних тюрков, описываются жилища. Проникновение в реконструкцию тюркского пралексикона помогает дальнейшему исследованию палеокультуры, прародины и внешних связей тюрков по историко-лингвистическим данным, что не теряет актуальности и в XXI веке, способствуя этнокультурному взаимодействию Евразии. В статье рассматривается лексика, охватывающая палеокультуру тюрков, что способствует дальнейшим исследованиям тюркологов, направленных к выяснению историко-лингвистических данных.

Ключевые слова: пратюркский, пралексикон, палеокультура, материальная культура, метеорологическая лексика, флористическая и фаунистическая лексика.

А.И.Гусейнова

Филология бойынша философия докторы
Әзірбайжан ҒА Насими атындағы Тіл білімі институтының қолданбалы
лингвистика бөлімінің ғылыми қызметкері
Баку, Әзірбайжан

ТҮРКІЛЕРДІҢ ПАЛЕОМӘДЕНИЕТІ ЖАЙЫНДА

Аннотация. Мақалада түркі халықтарының ататек мәселесі, заттың мәселесі, табиғаты туралы айтылады. Сонымен қатар мақалада ежелгі түркілердің палеомәдениеті бойынша танымал орыс түркітанушыларының әртүрлі көзқарастары қарастырылады. Түркі тілдерінің метеорологиялық, ландшафттық, флористикалық және фаунистік лексикасын талдау ресейлік түркітанушыларға Шығыс Түркістанның құрғақ даласынан Алтай тау бөктеріне және таулы ормандарға дейінгі аумақтағы ежелгі түркілердің ата-бабаларын оқшаулауға мүмкіндік берді. Қарастырылып отырған ғылыми мақалаларда ежелгі дәуір түркілерінің аспан, аспан денелері мен құбылыстары, климат, ландшафт терминологиясы, флористикалық лексика, елді мекендердің түрлері және материалдық өмірі туралы идеялары берілген, тұрғын үйлер сипатталған. Түркі пралексиконын қайта

жаңғырту тарихи-лингвистикалық деректер бойынша түркілердің палеокультурасын, ата-бабасын және сыртқы байланыстарын одан әрі зерттеуге көмектеседі. Бұл өз кезегінде Еуразияның этномәдени өзара іс-қимылына ықпал ете отырып, XXI ғасырда да өзектілігін жоғалтпайды. Мақалада түркілердің палеокультурасын қамтитын лексика қарастырылады, ол түркітанушылардың тарихи-лингвистикалық деректерін анықтауға бағытталған болашақтағы зерттеулерге ықпал етеді.

Тірек сөздер: ататек, пралексикон, палеокультура, материалдық мәдениет, метеорологиялық лексика, флористикалық және фаунистік лексика.

A.I.Huseynova

PhD in Philology Research worker of the Department of Applied Linguistics
of the Institute of Linguistics named after Nasimi NAS of Azerbaijan
Baku, Azerbaijan

TO THE QUESTION OF THE PALEO CULTURE OF THE TURKS

Annotation. The article is devoted to the study and description of the natural environment and material culture of the pra-Turkic peoples. The article also examines the different views of famous russian turkologists on the paleoculture of the ancient Turks. An analysis of the meteorological, landscape, floristic and faunistic vocabulary of the Turkic languages allowed russian turkologists to localize the ancestral home of the ancient Turks in the territory from the dry steppes of East Turkestan to the foothills of Altai and mountain forests. The considered scientific articles give representations of Turks about the sky, celestial bodies and phenomena, about climate, landscape terminology, floristic vocabulary, types of settlements and the material life of the early Turks; their dwellings are described. The penetration into the reconstruction of the Turkic pralexicon promotes the further study of the paleoculture, ancestral home and external relations of the Turks on the basis of historical and linguistic data, which does not lose its relevance in the 21st century, contributing to the ethnocultural interaction of Eurasia.

Key words: pra-Turkic, pralexicon, paleoculture, material culture, meteorological vocabulary, floristic and faunistic vocabulary.

*«Ты, Азия, родина родин!
Вместилище гор и пустынь...
Ни с чем предыдущим не сходен
Твой воздух — он огнен и синь.
Великая долго молчала, ...
И ты перед миром предстала
С оливковой ветвью в руках —
И новая правда звучала
На древних твоих языках».*
Анна Ахматова

В предисловии к книге «Природное окружение и материальная культура пратюркских народов» отмечается, что «реконструкция лексикона праязыка открывает возможность выяснения особенностей образа жизни носителей этого праязыка» [1, с.3]. Московская школа сравнительно-исторической тюркологии на анализе культурной лексики тюркских языков получила возможность нарисовать картину жизни тюрков древнейшей поры, о которой не существует письменных свидетельств.

Данные лексической реконструкции дают представления о пратюркском этносе как скотоводов отгонного типа с преобладающим значением коневодства и с двумя типами поселений – зимними и кочевыми летними. В книге собраны научные статьи известных российских тюркологов по реконструкции лексики праязыка, который открывает возможность выяснения образа жизни пратюркских народов. Рассмотрим научные взгляды авторов по вопросам реконструкции праязыка тюркских народов.

К.М.Мусаев рассматривает представления тюрков о природных атмосферных явлениях, отмечая многозначность первичных наименований: туман – мгла, марево, мираж [1, с. 42]. Им отмечается общее название погоды у древних тюрков словом *kün*, которое имело значение также солнце. Солнце отождествляется с погодой и представляет собой обозначение погоды в современном понимании в казахском языке: *bügün kün zaqsy*, якутском языке: *bügün ücügej kün* сегодня хорошая погода, татарском языке: *janyuytly köp* дождливый день. Это слово многозначно и имеет значения, связанные с погодой: *kün aşuq* /ясная погода/, *kün bulut* /пасмурная погода/. В азербайджанском и турецком языках погода передается арабским заимствованным словом *hava*: на азербайджанском языке: *hava haqqında məlumat* сведения о погоде, *hava durumu* прогноз погоды, *Bakı üçün hava məlumatı* сведения о погоде в Баку, на турецком языке: *hava olayları* изменения погоды, *hava kapandı* стало пасмурно [2, с.143]. К.М.Мусаев приводит примеры для обозначения ясной зимней погоды, летней ясной погоды. Погодные условия имели важное значение для выживания, поэтому и у древних тюрков были слова, передающие понятие зимней ясной погоды, холодной и жгучей – *ajaz, *ajar [1, с.44]. Жара – летняя ясная погода, представлялась древнему тюрку в виде горящего угля.

И.Г.Добродомов пишет, что тюркские ландшафтные термины относительно хорошо изучены. По степени распространенности ландшафтных терминов в тюркском языковом ареале можно определить их древность. К примеру, название степи – *tala*, отмеченное в «Легенде об Огузе», встречается в современных тюркских языках Средней Азии и кыпчакских-башкирском, ногайском, казахском *dala* – поле, открытое место, в якутском языке *tala* – чистое поле, в алтайском языке – *tala /плоский, равнина/ [1, 16].

В.И. Рассадин, занимаясь в течение полувека различными проблемами тюрко-монгольского языкознания, считал «насколько глубоко пропитаны монгольские языки тюркским влиянием на всех языковых уровнях, насколько широко представлены в монгольских языках тюркские лексические и грамматические элементы» [3, с.5]. Учёный описывает комплекс охотничье-рыболовецкой лексики в саянских тюркских языках таёжного ареала. Тюркоязычные народы, издавна населяющие обширные пространства Саянского горного массива на территории России и Монголии, помимо оленеводства занимались охотой с рыболовством и собирательством. В саянских языках таёжного ареала широко представлена детально разработанная ландшафтная лексика. Приведем основные крупные объекты ландшафта – *чер* /земля, местность/ (тув. *чер*, пратюрк. *Yer id*), *даг* /гора/ (тув. *даг*, пратюрк. **ta:u id.*), *сын* /низкий горный хребет со сглаженной вершиной, весь покрытый лесом / (тув. *сын id.*, ср.др.-тюрк. *şin* /туловище, тело, стан составная часть, член/) [1, с.159]. В.И. Рассадин считает, что появление специальных слов, называющих характерные детали и особенности горного ландшафта, было связано с необходимостью добывания охотой ежедневного пропитания в условиях горной тайги, например, тоф. *сойак* /сопка, небольшая гора/, тоф. *һыр* /вершина горы; гребень горного хребта/, тув. *таскыл* /голая скалистая вершина горы, голец/, общесаянское *чарык* /большой глубокий распадок на склоне горы/ др.-тюрк. *уагик* /место разъединения < уаг- рассекать, расщеплять/ [1, с. 160-161].

А.В.Дыбо, описывая материальный быт тюрков, рассматривает их жилища. Ею

восстанавливается набор лексем, относящихся к сфере обозначений жилища для пратюркского и общетюркского состояний [1, с. 220]. Рассматриваемая научная работа А.В.Дыбо является продолжением исследований по этнографической классификации типов жилищ и поселений конца восьмидесятых, девяностых годов двадцатого века [4]. Оригинальны взгляды И.Л.Кызласова на историческое осмысление лексики живых тюркских языков. По мнению археолога, этимология основной лексики военного дела оказалась связана с пехотой, вооруженной копьями [1, с.273]. И.Л.Кызласов отмечает особенности домостроительства в Южной Сибири: бревенчатые прямоугольные жилища – *тура* и купольные четырехгранные срубные жилища *агас иб*. Хочу привести цитату: «Наиболее распространенными наземными жилищами тюркоязычных народов Саяно-Алтайского нагорья еще до появления здесь русского домостроительства повсеместно были многоугольные и квадратные бревенчатые постройки – *иб* с шатрово-купольной кровлей» [1, с.293]. И.Л.Кызласов приводит данные о распространенности срубных жилищ типа *иб* у всех тюркоязычных народов Южной и Восточной Сибири от телеутов до якутов. Он считает, что традиционные наземные жилища саяно-алтайских народов типа квадратной разновидности *агас иб* существовали в Хакасии во II-I вв. до н.э. [1, с. 299]. Итак, наземные и столбовые строения селища Таштыкской культуры свидетельствуют нам, что жилища – *иб* составляли основную разновидность поселенческой застройки к III-IV вв. н.э.

Применение методики сравнительно-исторического исследования позволило лингвистам построить для тюркских языков общую языковую систему, языковую основу, праязык языковой семьи. Представители Московской школы сравнительно-исторической тюркологии, имеющей опыт в области этнолингвистики, смогли справиться с решением реконструктивных задач пратюркского уровня. Первым и основополагающим исследованием, которое было посвящено систематическому анализу изменения значений слов в диахронии, считается монография А.В.Дыбо «Семантическая реконструкция в алтайской этимологии». А.В.Дыбо разработала типологию семантических изменений. Способ членения явлений действительности лексическими средствами языка называют номинационной решеткой. Итак, смещение функциональной нагруженности с одной лексемы на другую и вызывает изменение всей номинационной решетки [1, с.123].

К.М.Мусаев считает, что можно реконструировать древние представления пратюрков о небесных явлениях методом сравнения семантики и установления их внешних форм по данным древних, средних и современных тюркских языков [1, с.12]. Источниками для реконструкции праязыка тюрков являются древние и современные словари различных тюркских языков, сохранившиеся памятники письменности. Рассмотрим это на примерах, приведенных А.В.Дыбо, которая считает, что основное слово для жилища как локуса субъекта – *eb* и приводит в качестве примеров древнейшие словоупотребления из словаря Махмуда Кашгари, памятника в честь Кюль-тегина – малая и большая надписи, легенда об Огуз-кагане (XIV в.). А.В.Дыбо приводит иллюстрацию, раскрывающую функционирование лексической группы названий жилища «Дом» – 1. *Помещение, жилище* и производные к слову *eb*; «Здание, строение» – *barq*; «Территория, примыкающая к жилищу» – *jurt*; «Переносное жилище» – *otay*; «Укрытие, крепость» – *tura*; «Ставка хана/бека» – *ordu*; «Дворец» – *qarǵu*. В статье приводится номинационная решётка слова «Жилище» в тюркских языках [1, с.245-250.]. А.В.Дыбо даёт результирующую семасиологическую таблицу, раскрывающую основные значения понятия дом, жилище в древнетюркском языке и сохранившиеся значения в других тюркских языках [1, с.254-258]. И.Л.Кызласов предлагает для воссоздания пратюркской культуры к этимологическому анализу

привлекать именную и глагольную лексику. Ю.В.Норманская приводит список растений, реконструированных ею для пратюркского состояния, и даёт краткую информацию об их алтайской этимологии, что актуально для современного развития тюркских языков [1, с. 149].

По исследованиям В.И.Рассадины можно анализировать тюркскую лексику, проникшую в монгольские языки в разные исторические эпохи, охватывающие и глубокую древность. Большое количество тюркизмов показывают давние самостоятельные глубокие связи халха-монгольского, бурятского, калмыцкого языков с тюркским языковым миром [3, с.42]. И.Л.Кызласов считает, что для средневековой и последующей культуры тюркских народов определяющим признаком является расположение двери жилища на восток [1, с.307]. По его мнению, в процессе формирования квадратного образа мира у тюркских народов различаются две стадии: для ранней – углами, для поздней – сторонами. Как считает И.Л.Кызласов, археологические памятники II в. до н.э.-V в. н.э. долин Среднего и Верхнего Енисея, находящиеся на землях Хакасско-Минусинской и Тувинской котловин, полноправно принадлежат к древнетюркской эпохе. Аборигенные тюркоязычные надписи известны с VIII в. на Среднем Енисее, они составлены тувинским вариантом енисейского алфавита, местной разновидностью рунического письма. Саянская горная страна, по мнению И.Л. Кызласова, содержит самые древние материальные памятники тюркоязычных народов [1, с.275-276]. Придерживаясь народной классификации для обозначения трех основных классов стационарных построек, И.Л.Кызласов называет их хакасскими словами *тура, иб, алачик* [1, с.279]. А.В.Дыбо анализирует слово дом, приводит древнейшие словоупотребления его производных для понятия *помещения, жилища*: *ol efka bardy* – он пошёл в дом [МК]:

- 1) композит *eb barq* – жилище.
- 2) *Evdaki* – находящийся в доме, домашний.
- 3) *Evlig* – хозяин, владелец дома.
- 4) *evlüg* – владеющий домом.

2. «*Внутренний дом*»: *семья, домочадцы*: *ebi on kün önra ürküp barmuş* - его семейство уже за десять дней, испугавшись, ушло [МЧ] [1, с.241]

Результаты исследований по палеокультуре тюрков помогают воссозданию природного окружения и материальной культуры этих народов. К.М.Мусаев рассматривает представления тюрков о небе, небесных телах и явлениях. Им также исследуются представления тюрков о климате. Отражение древних тюрков о ветре представлено в фольклоре: это и природное явление, первопричина многих болезней, источник человеческого духа. Поэтому названия ветра многочисленны, разнообразны по семантике. Ю.В.Норманская идет дальше и реконструирует пратюркскую систему названий метеорологических явлений и дает развернутый анализ ее с точки зрения диахронической лексической типологии. Она считает, что во всех современных тюркских языках обозначение ветра *jel. Исключениями являются якутский, тофаларский, шорский языки. Поздние контакты с монгольскими языками привели к заимствованиям названия ветра *salqyn [1, с.88]. Ю.В.Норманская приходит к мысли, что лексемы *облако* ***bulut-bulyt**, *дождь* ***jaq-**, *снег* ***kiar**, сохранились без изменений на протяжении всей истории тюркских языков.

И.Г.Добродомов пишет, что географические термины являются важным материалом для истории языка и гражданской истории народа [1, с.195]. В семантике слова *йурт* реализовался широкий круг значений: место пастьбы скота, стоянка, поселение, юрта, дом, жилище, земля с населением, народ, родня, родина, государство [1, с.197]. В стихотворении «Азербайджан» великого азербайджанского поэта С.Вургунa

употреблено слово *yurdum* в значении *родина*, что свидетельствует о жизнеспособности духовных концептов на протяжении исторического прошлого тюркских народов:

«El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məskənim sən,
Anam, doğma vətənim sən!
Ayrılar mı könül candan?
Azərbaycan, Azərbaycan!» [5, с.176]

И.Г.Добродомов затрагивает и печенежское название крепости *катай*, которое было зафиксировано в составе названий заброшенных печенежских крепостей Тун-Катай, Карак-Катай, Салма-Катай, Сака-Катай, Йайу-Катай в сочинении Константина Багрянородного «Об управлении государством» (X в.) [1, с.216]. А.В.Дыбо, опираясь на наблюдения И.Л.Кызласова, научные труды Л.Р.Кызласова, приходит к обобщению, что 6-, 8-, 12-угольные столбовые и рубленые постройки, распространенные и теперь у сибирских тюрков, фиксируются с III века до н.э. [1, с.261]. Л.Р.Кызласов находил стационарные многоугольные постройки на территории Тувы [6].

Резюмируя вышеизложенное, можно заключить, что научные труды ученых по реконструкции лексикона праязыка тюркских народов показали хорошо развитое земледелие, имеющее специализированные орудия труда, у тюркских народов. Названия злаковых сельскохозяйственных культур, архаичных орудий труда, глагол *taɣu* – указывает на наличие земледелия у тюрков на стадии раннего пратюркского языка. Внутренняя форма слова **sarpan, sapan* – борона связана с суком, сучьями на деревянной плахе, которая выполняет роль сошника. В татарском языке до наших дней дошло слово *сабантуй*, означающее праздник плуга от слов **sapan* – плуг и **tuɣ* праздник.

Просо и ячмень – древнейшие злаки. Просо – самая древняя культура, имеет алтайское название. Ячмень обозначается тюрко-монгольским словом **arɣay-ɑrɣa*. Восстановлено общетюркское слово со значением город, укрепленное поселение **baluq*. И.Г.Добродомов считает, что на востоке было распространено исконное название *baluq, balyu, balıq*, которое у Махмуда Кашгарского именуется уйгурским **balıqlan* (строиться) (о городе) [1, с.213]. Сохранилось это слово в языке желтых уйгуров *палук, палык* – стена из сырцового кирпича. Общеизвестно, что дух народа, национальный характер проявляется в языке, поэтому важно воссоздать праязык, который бы помог в решении большого количества вопросов, возникающих при исследовании языковых проблем.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- [1] Природное окружение и материальная культура пратюркских народов /отв. ред. А.В. Дыбо; Ин-т языкознания РАН. – М.: Вост.Лит., 2008. – 342 с.
- [2] Рыбальченко Т.Е. Турецко-русский словарь и русско-турецкий словарь. – М.: Рус. яз. – Медиа; Дрофа, 2009. – 694 с.
- [3] Рассадин В.И. Очерки по истории сложения тюрко-монгольской языковой общности. Часть 1. Тюркское влияние на лексику монгольских языков. – Элиста: Изд-во Калм.ун-ва. 2011. – 167 с.
- [4] Дыбо А.В. Семантическая реконструкция в алтайской этимологии. – М., Институт языкознания РАН. – 1996. – 385 с.
- [5] Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. I cild. – Bakı. “Şərq-Qərb.” – 2005. – 264 s.
- [6] Кызласов Л.Р. Древняя Тува. От палеолита до IX века. – М.: МГУ. – 1979. – 208 с.

А.Амирбекова

Ведущий научный сотрудник Института языкознания
им. А. Байтұрсынова, кандидат филологических наук
Алматы, Казахстан

СОЧЕТАЕМОСТЬ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ И ИХ ВОЗМОЖНОСТИ

Аннотация. В статье рассматривается понятие валентности как сочетание синтаксической и лексической семантики. В статье также представлены виды валентности, в которых рассматривается теория валентности. Валентность в широком смысле слова означает способность языковых единиц вступать в сочетание с другими единицами определенного языка. Научная и практическая значимость теории валентности определяется лексико-семантическим потенциалом слова. Семантическая валентность основана на логическом сочетании слова. Автор попытался выявить и исследовать своеобразную валентность в казахском языке.

Ключевые слова: валентность, сочетаемость, язык, семантика слова, синтагматика, логика, лексика.

А. Әмірбекова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының жетекші ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының кандидаты
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТІЛДІК БІРЛІКТЕРДІҢ ҮЙЛЕСІМДІЛІГІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ

Аннотация. Мақалада валенттілік ұғымы синтаксистік және лексикалық семантиканың тіркесімділігі ретінде қарастырылды. Мақалада валенттілік теориясында анықталатын тіркесімділік түрлері ұсынылды. Кең мағынада валенттілік тілдік бірліктердің өзара тіркесу қабілетін білдіреді. Валенттілік теориясының ғылыми және практикалық маңыздылығы сөздің лексика-семантикалық әлеуетімен анықталады. Семантикалық валенттілік сөздің логикалық үйлесіміне негізделсе, синтаксистік валенттілік сөздің синтагматикалық және грамматикалық тіркесу заңдылықтарына негізделеді. Мақалада қазақ тіліндегі тіркесімділік ерекшеліктері қарастырылды.

Тірек сөздер: валенттілік, тіркесімділік, тіл, сөз семантикасы, синтагматика, логика, лексика.

A.Amirbekova

Candidate of Philological Sciences
Institute of Linguistics named after A. Baitursynov

COMPATABILITY OF LANGUAGE UNITS IN THE KAZAKH LANGUAGE AND THEIR CAPABILITIES

Annotation. The article deals with the concept of valency as a phenomenon lying at the confluence of syntax and lexical semantics. The paper also represents types of valency, directions in which the theory of valency is considered. Valency in the broad sense of the word refers to the capacity of a language unit to enter into communication with other units of a particular order. Objectivity and scientific and practical significance of the theory of valency is determined by the lexical-semantic potential of the word. Semantic valency is based on the logical semes of the word semantics. These semes are consistent with the logical semes of other word meanings, as a result, the given word demonstrates the combining capability with another word. This is considered to be its semantic valency. We have attempted to identify and investigate a peculiar kind of valency in the Kazakh language. We use the concepts of valency and compatibility as synonyms, but in a number of works they are distinguished. Thus, compatibility is regarded as a realized valency, and valency as a potential compatibility of the same language level elements. Combinability refers to peculiarity of a word to realize in speech its syntagmatic relations in the form of a phrase.

Key words: valency, compatibility, language, word semantics, syntagmatic, logical, lexical, grammatical relation.

1. Introduction. Compatibility is the main feature of language units based on syntagmatic relations. Syntagmatic relations is the capacity of language units to link to one another in a speech sequence as a part of the text, sentence, words in accordance with the laws of language. Compatibility is a linguistic category spread in every area of language. The rule that holds “combinability is the combination of words with words, sentence with sentence” is stereotypical and recognized only at the grammatical level. Sounds in the language have the capability to be combined or not to be combined with each other. Affixes are attached to the root differentially under the laws of language. Words are also combined with each other depending on the content plane and the expression plane. To the extent that this is true, the compatibility phenomenon is the category that plays a significant role in determining phonetic, lexical, morphological, syntactic laws of the language. In this paper, the concept of compatibility is considered equivalent to the concept of valency, since valency is a key indicator defining the capacity of all language units to be combined with each other from the language sounds to the texts onwards.

2. Methods. S. D. Katznelson, a scientist who recognized that a valency phenomenon occurs in all areas of linguistics and introduced the concept of valency into the language; in his research he wrote: “There are two types of valency in language: one is formal, the second is content-related. Formal valency is related to a certain word form and is determined by elements of synthetic morphology and the content side depends on the word meaning” [1, p.21]. Scientists investigated the concept of valency in language later, who say that the types of compatibility are not limited to it, distinguish several types. According to the German scientist G. Helbig: “There are three levels of valency in language: logical, semantic, syntactic. Here, the logical valency is considered as an extralinguistic level of compatibility between concepts, semantic valency – is a combination of semantic components (thing or objects of the phenomenon and their properties) in the word, as well as their capability to be combined according to their meaning. Syntactic valency – is the capability of individual words to be combined (free collocations, phraseological combinations and etc.) under mandatory and optional (additional) relations of individual words” [2, p.157].

The idea that the notion of compatibility known only at the grammatical level, which is reflected in structural linguistics, began to change. It is proved that the function of word compatibility within the meaning is the basis for the formation of phonosemantic, morphosemantic fields. In scholars' post surveys, sorts and types of compatibility only increased. According to V. Gak, "Grammatical word combination indicates its relation to a certain part of speech, and lexical compatibility is a choice and use of words in accordance with its meaning, semantic compatibility considers mutual semantic relationship of two components" [3, p.483].

Scientist N.Z. Kotelova defines "syntactic word compatibility as a complex and peculiarities of the potential words able to form syntactic relations; and lexical combinability as a complex and a condition for the realization of the phrases able to combine within the meaning, and distinguishes 2 types of compatibility: absolute compatibility and relative compatibility. Absolute compatibility is a compatibility that does not require words of interdependence of the components. Relative compatibility is a combination of significant concepts that interact directly with each other [4, p.8].

According to M. Vlavatsky: "Word valency is a potential of language syntagmatics and its consideration is required when creating all sorts of combinatorial dictionaries, which gives a systematic description of the syntagmatic relations (syntactic and/or lexical-semantic) most frequent words of a particular language [5, p.7]. I. M. Boguslavsky understands valency as a peculiarity of the word L to describe the situation in which there is a participant X... The word has as many valencies as the participants of the situation (semantic actants), it is necessary to mention in order to interpret it in a comprehensive and an irredundant way [6, p.360]. The current situation in the German theory of valency in the 60-70-ies of the XX century contributed to the emergence of two theoretical approaches, syntactic and semantic. Adherents of the first direction (G. Helbig, W. Flemig) considered valency as a phenomenon of the expression plane, pointed to the autonomy of the three levels of valency and their independence from each other in the description using different categories. The given concept is the basis of "Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben" which describes the syntactic valency of verbs. For example [7, p. 238]

Einsteigen I. einsteigen 1+(1) = 2 II. einsteigen → Sn, (pS) III. Sn → Hum (Der Fahrgast steigt ein) P = in, durch Wenn p = in pSa → 1. Dir (Er steigt in das Auto ein) 2. Abstr (Er steigt in das Geschäft ein) Wenn p = durch pSa → Anim (Er steigt durch das Fenster ein) the Authors of the given dictionary (G. Helbig and V. Schenkel) understand valency as the most important means of describing a language and teaching a foreign language under the conditions when the subject is given a certain position which is differentiated by quite strict methods of construction between mandatory and optional actants. The actants are the subjects, objects, adverbial modifiers, and prepositional objects. Syntactic valency is a verb ability to open empty spaces around itself which can or should be occupied by obligatory and optional actants. Verb description is carried out in three stages: 1) setting the number of actants (valency); 2) setting the syntactic environment of verbs in strictly formal terms; 3) semantic environment of verbs. Authors understand valency as an identification of open semantic and syntactic positions, as well as their syntactic filling. The valence model is based on syntactic valency. Representatives of the second, the so-called semantic direction (V. Bondzio, K. E. Zommerfeldt, etc.), consider this concept as a phenomenon of the content plane believing that valency represents a manifestation of the lexical word meaning. Syntactic valency is considered as an expression form of logical-semantic relations and underlies in the valency dictionary description and distribution of German adjectives [8] and nouns where the description unit is a lexical-semantic variant. However, in their dictionaries, the adherents of the second direction demonstrate words

in isolation and do not take into account the word connections with their partners. As a positive aspect of this theory, it should be noted that valency is considered not only in quantitative terms, but also in morphological and semantic terms, and the syntactic function of the adjective in the sentence is taken into account as well [8].

Language is one of the main components of national culture, as it is able to embody ideas, thoughts, etc. Moreover, language plays a decisive role in the transfer and preservation of cultural, historical and aesthetic heritage to other generations [9,96].

According to theory E. Durkheim collective consciousness creates moral social environment forcing people to take events of action and thinking common in this context society [10]. According to the research of K. G. Jung: ““ Collective unconscious “is the reservoir where all the “archetypes” are triated. It contains hidden traces memory of the human past: racial and national history, as well as prehuman, animal creaturevania. This is a universal human experience races and nationalities ”[11]. The nationally-cultural element usually has no formal indicators in linguistic sign and is determined implicitly on the basis of association with the inner form and content of the aggregate value of one or another linguistic unit. A specific complex nature of its consolidation and synthesizing in the content of linguistic unit of the nationally-cultural element are found in phraseological materials and in a literary text [12,779].

M. Balakaev in his work defines the concept of compatibility: “Word combination is one of the grammatical features of the language. Within the syntax section, word combination deals with the capacity of individual words and their parts to be combined with other words, types of relationships, as well as the word functions when combined with each other. Words in the Kazakh language depending on the capacity to combine with each other are divided into two large groups of nominal and verbal. Forms of word communication are syntactic supports that form the basis for the word combination and are a criterion for the word classification” [13, p.40-41].

In the professor R. Amir’s works, much attention is paid to the combination of units of syntactic structures and syntactic meanings: “Syntactic meaning is a meaning that conveys abstract grammatical generalizing relations between words and syntactic units”[14].

As for the study of the valency theory by Kazakhsatni scholars, Y. Mamanov wrote: “in order to combine words with each other, there ought to be a common sense between them” [15]. S. Issaev in his research wrote: “lexical compatibility is distinguished at the semantic level, syntactic compatibility – is at the grammatical level” [16]. M. Orazov, who was specially engaged in research on lexical compatibility of words, wrote: “Although there is mention about the syntactic valency in some works in the Kazakh language, but the logical and semantic valency have not become the study objects” [17]. In Kazakh linguistics one of the first researchers on the issues of compatibility was S. Nurkhanov. In his article he proposes to distinguish the phrase from other word combinations. “The phrase – is a linguistic fact, a pattern/construction, a clause, and word compatibility is a reason, a factor, impulse enabling to come the common names into existence” and gives a definition of the compatibility of words: “Compatibility is a structural property forming a small context (background) for linguistic units (phoneme, morpheme, lexeme)” [18 p.72-73]. According to N. G. Kurmanova: the valency of a verb is its syntactic peculiarity, syntaxeme “verb accumulation”. The accumulation of syntactic units near the verb (especially near the verb with a personal ending) is the “translators” of syntactic semantics. In this case, not the lexical constructions composed of lexemes but the syntactic constructions having syntaxeme in its composition are taken as a base” [19, p. 57]. Scientist M. Zholshayeva believes that the valency of adjectives is determined based on contiguity [20].

G. Syzdykova, who studied the theory of compatibility in the Kazakh language, in her dissertation on the issues of combining words close in meaning and compatibility in general concludes: “Only words close in meaning can be combined with each other” and explains the compatibility in the language as follows: “Not only words are combined with each other, but also morphemes and phonemes in the word composition are also connected with each other based on the compatibility. The compatibility of lexical units at a particular level occur under the particular laws. For example: Words, morphemes and phonemes in the word composition in a sentence *Сырт бітімі бұрынғысынан да жарасымды* (Б.Н.) combines with each other under the certain rules. Therefore, the combinable property is distinctive not only to individual words, but also morphemes, sounds that form the basis of the word, i.e. phoneme and phoneme are combined, morpheme and morpheme, some lexemes with others in a strictly selective manner. For example, compatibility at the level of phonemes is determined by the signs of compatibility/incompatibility. Should incompatible phonemes connect, they undergo combinatorial changes. Example: *басшы (баишы), сенбі (сембі), он күн (оңгүн)* and etc. [21].

3. Results. Phrases and valency (compatibility) are not always equal. For instance, phrases *Қызғылт сары орамал* (a pink scarf), *бойы ұзын қыз* (a tall girl) have 2 valency bond (қызғыл сары - 1-valency, қызғыл сары орамал -2-valency; бойы ұзын -1-valency, ұзын қыз -2-valency). In the Kazakh linguistics, compatibility is considered as a part of grammar. And phonetic valency, lexical valency is only just becoming study objects. For example, the specific sound of the Kazakh language – “қ” is never combined with soft vowels. In the Kazakh language there are no combinations of “қә”, “қе”, “қә”, “қі”, “қү”. Only hard vowels are combined with consonant sound қ. And in the word “қи” – which is not a combination of sounds, but the combination of letters. Though it is written as “қи”, but it is read – “қый”. In the same way in native Kazakh words, voiceless consonants are never written after sonorous consonants. Words ending in voiceless consonants require the affixes beginning with voiceless consonants; in Kazakh language, two voiceless consonants cannot stand together at the beginning of words (not Сқак, but Ысқак or Сықак), two vowels cannot stand together in the root word - such are the laws of compatibility of the Kazakh sounds.

It is necessary to strictly comply and specifically investigate the laws of compatibility at the lexical level. For example, the word “*зіңгімтей*” (hefty) is an imaginative comparison, so it cannot be combined with any word, since originally the word is used in relation to a man of an athletic build. Accordingly, we cannot say *зіңгімтей қыз (girl)*, *зіңгімтей әйел (woman)*. Here is another example: a dog and a wolf howl. However, the dog barks and the wolf does not bark. So there is no combination such as a *wolf barks*.

Therefore, the laws of lexical compatibility should be taken into account while translating words from other languages. For example, the concept of *animate, inanimate nature* is translated into the Kazakh language as *тірі* and *өлі табиғат*. In the Kazakh understanding “*өлі*” (unalive) is a death (the cessation of life) of the living organism that used to be in constant motion. This means that the phenomenon of inanimate nature, though lifeless, but still has the right to exist. Therefore, the equivalents of the words *animate, inanimate nature* in the Kazakh language *тірі* and *өлі табиғат* firmly entered the language as the correct word combination.

In the same way, special attention should be paid to lexical word combinations while translating words that do not have equivalents in other languages. For instance, in Kazakh and Russian languages there are a lot of words that are combined with the word “қапа”(black). *Қара қағаз* – is a death notification of a soldier during the Great Patriotic War. This combination is Kazakh ethnocognitive concept. Although the literal translation is “*black*

letter”, but in Russian is given by the word “*похоронка*” (*funeral*). Another example: “*қара қыз*” is translated not as “*black girl*”, but as “*girl with dark skin*”, “*rye bread*” is given by the phrase “*қара нан*”, and the phrase “backdoor” (in Russian “*черный ход*” – literal translation is “black entrance”) in the Kazakh language is “*жасырын жол*”. Thus, the word “*қара*” is not always translated into Russian as “*черный*” (*black*); or a combination of *кір сабын* is translated not as “*dirty soap*”, but as a laundry soap (“*шаруашылық сабыны*”). Therefore, when combining words, taking the rules of compatibility, semantic compatibility of words into account is always essential.

The rules of morphological compatibility are also important for the compliance with the rules of the Kazakh language. This is especially necessary to take into account when drawing up the phrase with the determinative words in -ған, -ген, -қан, -кен, -гіш, -ғыш, -гі, -ғы, -дік, -дық. For example, *сүзеген сыйыр* (not *сүзгіш сыйыр*), *қабаған ит* (not *қапқыш ит*), *түнгі жаңбыр* (not *түндік жаңбыр*), *тарихи құбылыс* (not *тарихтық құбылыс*), *әйелдік мейірім* (not *әйелі мейірім*). However, there are ways of morphological compatibility that do not obey the rules. For example, *күзгі жапырақ* (an autumn leaf), *күздік киім* (autumn clothes); *өлшегіш циркуль* (a pair of dividers); *қысымөлшеуіш құрал* (a pressure-measuring instrument); *астарлы ақиқат* (a genuine truth), *астарлық мата* (a cloth padding). As we can see from the examples, suffixes synonyms do not always generate words-synonyms, but serve to distinguish the meaning of words. For example, the suffix *-гі* form the words denoting natural phenomena, and the suffix *-дік* in the word *күздік* denotes time of the year, season. Suffixes *-гіш* and *-уіш* in the words of *өлшегіш* and *өлшеуіш* serve to distinguish the meaning of words. *-гіш* indicates quality, *-уіш* calls the word. Suffixes *-лы*, *-лық* in the words *астарлы*, *астарлық* are used to differentiate the meaning and added not to all words, but only selectively. Thus, suffixes are added to words under the semantic and syntagmatic rules. And possible compatibility of suffixes is taken into consideration.

4. Discussion. In the Kazakh language, writing words that are written together and separately cause difficulties, as the language is always in development. The modern Kazakh language is undergoing serious dynamic changes. The development of technology, production, industry, business enabled to loan a large number of foreign words into the Kazakh language, in a consequence of which the language has a lot of new names formed by a combination of words, so there has been observed that deviances from language spelling norms are everywhere, since the rules remain the same, and new rules are being developed slowly. Entry of new words into the language requires new rules. And we believe that it is necessary to have spelling rules to write the words together and separately. Since the new words are mainly formed by a combination of two or three components of language units. For example, the name of the cobbler’s tool – *ақсақ темір* (craftsman’s tool is made of good quality steel with a sharp point and two handles) is formed by the internal valency of the words *ақсақ* and *темір*. And has nothing to do with the words *біз* we (an awl), *жін* (a thread), *қайшы* (scissors), *пышақ* (a knife) that are named on similarity of appearance. The semantic field of the word *ақсақ* has no relation to the trade of a shoemaker. However, it has not served as an obstacle and a word as a name is firmly established in the language and written together. And the name of the famous historical figure “*Ақсақ Темір*” (Aksak Temir) is written separately. Professor A. Aldash in drawing up the rules of the new alphabet based on the Latin characters writes: “In the Kazakh language precedent names, precedent symbols in the texts are perceived as indicators of knowledge, a special sign, a national code. Such names are familiar to most people, and for some people they have cognitive and emotional power. Therefore, a person when transferring an acoustic signal (perception through hearing) into an optical signal tries to emphasize it. For this reason, in the modern written language there are orfogramm such

as Зеңгібаба / Зеңгі баба /Зеңгі Баба; Қаздауысты Қазыбек, Үкілі Ыбырай, Мүйізді Бұғы ана, Қыз Жібек. Thus, we believe that in order to accurately determine the name of a combination, it is necessary to clarify the crucial points of the compatibility rules.

5. Conclusion. Compatibility rules should be considered at all levels of the language (phonetics, lexis, grammar, spelling, speech culture). Only this will facilitate the harmonisation of compatibility rules in the Kazakh language.

REFERENCES:

- [1] Domestic Kuznetsov A.M. Katsnelson Solomonovy Davidovich. Linguist of the 20th century // Part 1 / M.: INION of RAS, 2002. 606 pages.
- [2] Helbig G. Parts of speech and problem of valency in modern German // Educational helbig. M. 1978. - 259 pages.
- [3] Gak V.G. Valentnost's hook // Linguistic encyclopaedic dictionary - M.: Soviet encyclopedia, 1990. 689 pages.
- [4] Kotelova N. Z. Value of word and his compatibility L.: Nayka, 1975. - 73 pages.
- [5] Vlavatskaya M.V. Combinatorics lexicography (to statement of a problem) // News of the International academy of sciences of higher school // M. 2006. No 1 (35). Page 167 176.
- [6] Boguslavsky I. M. Sphere of action of lexical units. M.: About languages of culture, 1996. 464 with.
- [7] Helbig G. Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben. Leipzig, 1975. 458 S.
- [8] Sommerfeldt K.-E., Schreiber H. Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Adjektive. Leipzig, 1977.
- [9] Amirbekova, A. B. Linguistic picture of the world of the people as a reflection of collective consciousness (cognitive aspect) / A. B. Amirbekova, G. S. Isaeva. // Molodoy uchenyi (Young scientist). - 2018. -- No. 41 (227). - S. 94-96. www.moluch.ru
- [10] Durkheim E. On the division of social labor. M., 1991. -- 493 p.
- [11] Jung K. G. On the archetypes of the collective unconscious // Jung K. G. Archetype and symbol. - M., 1991.
- [12] Amirbekova A, Esenova K., Tymbolova A. Lingocognitive mechanisms of formation of national world-views of kazakh people // Middle-East Journal of Scientific Research 14 (6): 779-783, 2013.
- [13] Balakayev M. Kazakh language. - Almaty, 1987. – 272p.
- [14] Amir R., Amirova Syntax of simple sentence: Textbook. - Almaty: On Kazakh the university, 2003. - 199 p.
- [15] Mamanov. Problems of Kazakh linguistics. Almaty: Arys, 2007.
- [16] Isaev S. Ideas about Kazakh language. - Almaty, 1997.
- [17] Orazov M. Semantics of Kazakh language. - Almaty 1991.-213p
- [18] Nurhanov S. Valency and types of compatibility. - Almaty 1965. - No12. 71-74p.
- [19] Kurmanova N.Zh. System-structural character word-combination of Kazakh language Journal announcer KazNPU Philology series,- Almaty. 2001. - 70p
- [20] Zholshaeva M. Ability of compatibility of adjectives is in Kazakh - Almaty, 2001. - 24 b.
- [21] Syzdykova G. O. Semantic valency is in Kazakh language. - Astana, 2010. - 27 p.

МРНТИ 16.21.51

Г.К. Скакова

Шет тілдер және іскерлік карьера университетінің магистранты
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЭТИКЕТ ФОРМАЛАРЫН АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕ АУДАРУ ТАБИҒАТЫ

Аннотация. Мақалада қазақ және ағылшын тілінің этикет формалары қарастырылады. Бір-бірінің арасындағы этикет формаларының аудармасы және кәсіби қызметтегі этикеттің маңызы және адамдар арасындағы қарым-қатынас құралы ретінде талданады. Тілдерді аудару процесінде аударма әдістері қарастырылады.

Тірек сөздер: этикет, этикет формалары, мәдениет, мінез-құлық, сөйлеу этикеті, функционалдық аударма, тура аударма

Г.К. Скакова

магистрант Университета иностранных языков и деловой карьеры,
Алматы, Казахстан

ЭТИКЕТНЫЕ ФОРМЫ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА И ПРИРОДА ИХ ПЕРЕВОДА НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК

Аннотация. В статье рассматриваются этикетные формы казахского и английского языка. Анализируется перевод этикетных форм с одного языка на другой, рассматривается значение этикета в профессиональной деятельности как средства коммуникации между людьми. Представлены методы языкового перевода.

Ключевые слова: этикет, формы этикета, культура, поведение, речевой этикет, функциональный перевод, буквальный перевод.

G.K. Skakova

Master degree student of the University of foreign languages and professional career
Almaty, Kazakhstan

FORMS OF ETIQUETTE IN THE KAZAKH LANGUAGE AND THE NATURE OF THEIR TRANSLATION INTO ENGLISH

Annotation. The article deals with the etiquette forms of the Kazakh and English languages. The article analyzes the translation of etiquette forms from one language to another, considers the importance of etiquette in professional activity as a means of communication between people. Methods of language translation are presented.

Key words: etiquette, forms of etiquette, culture, behavior, speech etiquette, functional translation, literal translation.

Адам баласы дүние есігін ашқан сәттен бастап тәлім-тәрбиесіз, өнер-білімсіз, қимыл, іс әрекетсіз өмір сүрмесі анық. Ол өзін қоғамның бір бөлігі ретінде сезініп, өзін халықтың, Отанының ұл-қызымын деп есептейді. Адамды сондай саналы ойға баулитын, еңбек процесіне белсене қатысуға мүмкіншілік тудыратын қарым-қатынас құралы – ұлы мәртебелі сол ана тілі.

Адам тіл арқылы білім мен тәлім-тәрбиені санасына сіңіріп, мәдениет пен өнерді, ғылымды, техниканы үйренуді осы тіл арқылы бойына баулиды. Тіл – ұлт ерекшеліктерінің бірі, ұлт мәдениетінің бір формасы. Сондықтан онда әрбір халықтың ұлттық сана-сезімінің, ойлау тәсілінің, мінез-құлқының нысаналары сақталады. Халықтың сондай ерекшеліктері, мәдениеті, әдет-ғұрпы, әдеби мұралары, оның психикалық қалпы тіл арқылы ұрпақтан-ұрпаққа ауысып отырады.

Адам баласы белгілі бір қоғамда бірлесіп өмір сүріп, бірлесіп еңбек етеді. Қандай қоғамда өмір сүрсе де, ол сол қоғамның, сондай-ақ басқа да қоғам мүшелерімен қарым-қатынас жасайды. Кез келген қоғамның көпшілік қабылдаған әдет-ғұрып, қарым-қатынас жасаудың дәстүрі болады. Адамдардың бір-бірімен араласуы сол қағидаға негізделеді. Одан ауытқу өзара қалыптасқан қарым-қатынасқа қаяу түсіруі мүмкін. Сондықтан әркім белгілі қоғамның бір мүшесі ретінде, көпшілікке аян дәстүрлі қағидалар мен әдет-ғұрыптарды құрметтеп отыруға тиіс. Міне, адамдардың өзара қарым-қатынасына қатысты орныққан әдеп ережелерінің жиынтығы ғылымда «этикет» деген арнайы терминмен айтылады. Осы әдеп ережелері жиынтығының вербалды (тіл арқылы жүзеге асатын) жағы «сөз этикеті» деген арнайы атпен ерекшеленіп аталады.

Этикет дегеніміз не? Бұл философиялық, этикалық тұжырымдама. Сөздікке сәйкес: «Этикет – бұл адамдарға деген көзқарастың сыртқы көрінісіне қатысты мінез-құлқы ережелерінің жиынтығы (басқалармен танысу, қарым-қатынас және сәлемдесу формалары, қоғамдық орындардағы мінез-құлқы, әдептілік, киім)» [6]. Бұл анықтамада адамдарға деген көзқарастың сыртқы көрінісі көрсетілген. Алайда, сыртқы көрініс, әдетте, өзара сыйластық қарым-қатынастың ішкі мәнін көрсетеді.

«Этикет кез-келген адамның мінез-құлқын анықтайды. Бұл тек үстелге немесе қонаққа бару керек ережелер ғана емес, бұл жалпы адами қатынастардың барлық нормалары. Бала кезінен осындай ережелерді қолдана отырып, басқалармен өзара әрекеттесу реттеледі» [4].

Әлемде түрлі халық бар, сол түрлі халықтың түрлі мәдениеті мен дәстүрін айқындап, көрсететін тілі бар. Мәдениетаралық қарым-қатынас кезінде аудармашының маңызы өте зор. Ол ана тілі мен екінші тілді жетік білетін, өз ісінің маманы болуы керек. Кез келген тілдің тек өзіне ғана тән құралдары, ерекшеліктері мен қасиеттері бар. Сондықтан да аудармашы аударма жасалатын шет тілін, сол елдің мәдениетін, сонымен бірге өзге тілді, оның құрылым ерекшелігін, оның бөлшектерінің өз ана тілінің бөлшектерімен өзара байланыс қисынын көрсету үшін ана тілінің мүмкіндіктерін сарқа пайдаланатындай терең меңгеруі тиіс. Түрлі тілдер тасымалдаушылары арасында қабылданған сөйлеу нормалары туралы көзқарастардың бір-біріне сәйкес келмеуі де аудармашы үшін ауыр сын.

Барлық халықтардың тілдік этикетінде жалпы ерекшеліктерді атап көрсетуге болады; мәселен, барлық халықтардың іс жүзінде сәлемдесу мен кешірудің тұрақты формулалары, үлкендерге құрметпен қарау формалары және т. б. бар.

Алайда бұл ерекшеліктер әр мәдениетте өзінше жүзеге асырылады.

Қазақ халқының дәстүрлі этикетінің негізінде шарифаттың, исламға дейінгі сенім заңдарының жиынтығы жатыр. Қарым-қатынас этикасының қалыптасуына халық ортасында қалыптасқан мінез-құлықтың белгілі бір моральдық және адамгершілік негіздері туралы түсінік елеулі әсер етті. Олар көптеген ғасырлар бойы бұлжытпай сақталған, сол немесе өзге де шамада қазіргі күндері де сақталып, қазақтардың отбасылық және қоғамдық өмірдің көптеген салаларында күнделікті мінез-құлқын, өзін-өзі ұстау әдетін реттеп отырады [1].

Қазақ халқының этикетінің ерекше белгілері: қонақжайлылық, үлкендер мен ата-аналарға құрмет көрсету, балаларға деген сүйіспеншілік, төзімділік, қарапайымдылық, сыпайылық, адалдық, шынайылық, сондай-ақ абырой, борыш, жауапкершілік, достық және т.б. болып табылады. Егер отбасы ішіндегі қатынастарға көшсек, олар көп жағдайда біз бұрын келтірілген нормалар мен ұйғарымдармен, сондай-ақ жалпы қабылданған отбасылық дәстүрлермен реттеледі. Әрине, олар аға буын өкілдері бар отбасыларда немесе қазақ этносының жинақы қоныстанған жерлерінде күшті және тұрақты болып келеді [5].

Ағылшын тілі – халықаралық қарым-қатынас тілі екенін білеміз. Тілмен бірге біз оқып жатқан елдің тарихын, мәдениетін білуіміз керек.

Ағылшындар дәстүрлерді өте берік сақтайды. Этикет нормалары мен ережелерін жақсы ұстанады.

Ағылшын этикеті – бұл қатаң және ресми көріністің қосылуы. Ол сыпайылық, әдептілік, немқұрайлылық және шыдамдылық сияқты қасиеттер болып табылады. Ағылшын педанттылығы жақсы мәнерді сақтауда және кез келген жағдайда шыдамдылықты сақтау қабілетінде көрініс табады [3].

Әлеуметтік өзара қарым-қатынас ережелері мен этикет канондары әртүрлі елдерде өз айырмашылықтарына ие. Бірақ сыпайы сөйлеу этикеті мен әдеби алғашқылардың бірі болып осы ағылшын халқына тән болып есептеледі.

Ағылшын халқының этикеті қазақ халқы секілді үлкенге деген құрметі мен ізгілігімен көрініс табады. Қонақжайлылық та, іскерлік кездесулердегі этикет белгілі бір ережелерімен тұрақталған. Ең маңызды айта кетерлік жайт, ағылшындар барлығын уақытылы, кешіктірмей істегенді жөн көреді. Кез келген кездесулерге дәл уақытында бару, олар үшін кездесудегі адамдарға деген құрмет пен сыпайылықты білдіреді.

Қазақ және ағылшын тілінің өзге тілдердегі сияқты өзіндік және бір-біріне ұқсас этикет нормалары мен ережелері бар. Сонымен қатар, аударма барысында аудармашы сөйлеу этикетін жетік білгені дұрыс.

Этикет формаларын аудару барысында барлығы қолға алынуы тиіс; мәселен: ол тек грамматикалық аударма емес, сонымен қатар сөздің лексикалық, лингвистикалық қолданылуы, мағыналық және пайдалану орны да зерттеліп ескерілуі тиіс. Білікті аудармашы аударма барысында аударма тәсілдерін орынды және озық пайдалана білуі тиіс.

Аударма кезінде келесі әдіс-тәсілдер қолданылады және керекті тәсіл іріктеліп алынады:

1. Тура аударма:

а) Транслитерация – аударма әдісі, онда аударма тілінің әріптерінің көмегімен бастапқы тілдің сөзін құрайтын әріптер беріледі.

ә) Транскрипция – шет тілі әріптерімен орфографиялық нысанда емес, бастапқы тіл сөзінің дыбысталуын беру.

б) калькалау – «сөздің немесе сөз тіркесінің комбинаторлық құрамын жаңғырту», онда сөздің (морфеманың) немесе фразаның (лексеманың) құрамдас бөліктері кейіннен аударылған бөліктерді қандай да бір өзгеріссіз қоса отырып, аударма тілінің тиісті элементтерімен аударылады.

с) семантикалық неологизм – аудармашы ойлап тапқан және тілдік бірліктің семантикалық мазмұнын жеткізуге мүмкіндік беретін жаңа сөз немесе сөз тіркесі. Бұл әдіс калькуляциядан түпнұсқа сөзбен этимологиялық байланыстың болмауымен ерекшеленеді [7].

2. Функционалдық аударма:

а) Эквивалент - басқа тілде толық сәйкес келетін сөздер немесе сөз тіркестері. Эквиваленттер толық (шет тіліндегі сөздің мағынасын толығымен жабады) және ішінара (сәйкестік мағыналардың біреуіне ғана қатысты); абсолютті – сол функционалды стильге жатады және бастапқы тілдің сөзімен бірдей экспрессивті функцияға ие, ал салыстырмалы – мағынасына сәйкес келеді, бірақ басқа стилистикалық және/немесе экспрессивті түске ие.

ә) функционалды аналог – бастапқы тілдің тілдік бірлігі шетелдік оқырманға ұқсас реакция тудыратын аударма тілінің осындай бірлігімен беріледі.

б) сипаттамалық аударма - аударма тіліне баламалар мен баламалардың болмауы салдарынан тілдік бірлікті берудің басқа мүмкіндігі болмаған жағдайларда қолданылатын аударма әдісі.

Сонымен қатар, аудармашылар көбінесе бастапқы тіл бірліктерінің әртүрлі лексикалық түрлендірулеріне жүгінуге мәжбүр. Трансформация процесінің мәні «сөздің немесе сөз тіркесінің ішкі формасын өзгерту немесе оны тұжырымның мазмұнын жеткілікті түрде беру үшін толығымен ауыстыру» болып табылады. Аударма ғылымында лексикалық түрлендірудің жеті түрін ажырату әдетке айналған:

1. Мәндерді саралау. Саралау дегеніміз - бастапқы тілдің кең дерексіз тұжырымдамасының мағынасын оны толық нақтыламай беру.

2. Мағынаны нақтылау – бастапқы тіл бірлігінің кең мағынасын аударма тілінде нақтырақ ауыстыру.

3. Мәнді жалпылау – жеке жалпы, түрлік-жалпы ауыстыру.

4. Мәтінмәндік аударма – «мәтінмәндік, логикалық байланысты аударма кезінде сөздік сәйкестікті ауыстыру». Бұл жағдайда аудармашы сөздікте келтірілген мағыналарына қарағанда сөз контексте болуы мүмкін сәйкестіктерге назар аударады. Сөздің мазмұны сәйкесінше өзгертілген контексттің көмегімен беріледі, сонымен қатар тілдік бірліктің коннотациялық мағынасын беру де маңызды рөл атқарады.

5. Антонимдік аударма – түпнұсқада көрсетілген кез-келген тұжырымдаманы контексті тиісті қайта құрумен аудармада тікелей қарама-қарсы тұжырымдамамен алмастыру.

6. Тұтас түрлендіру – «сөйлеу тізбегінің сегментінің ішкі формасын» түрлендіру, ал түрлендіру элементтер бойынша емес, тұтас.

7. Компенсация. Қабылдаудың мәні - белгілі бір кескінді беру кезінде кейбір шығындарға жол беру арқылы аудармашы оларды сол стилистикалық бағыттағы басқа бейнені жасау арқылы толықтырады. Компенсацияны түпнұсқаның стилистикалық ерекшеліктерін берудің басқа әдістері мүмкін болмаған кезде ғана қолдану керек [6].

Жоғарыда көрсетілген әдіс-тәсілдер қазақ тіліндегі этикет формаларын ағылшын тіліне және керісінше аудару процесіне негіз болады. Осылайша, аударма нәтижесінде

барлық факторлар мен формулалар ескеріледі. Яғни, мәдени, лексикалық, лингвистикалық, грамматикалық, іс-қимылдық және т.б. факторлары ескеріліп, аударма процесі нәтиже береді.

Сонымен, этикет және оның стилистикалық нұсқаларының барлық түрлерінде қандай? Тар мағынада, бұл белгілі бір ортада, белгілі бір адамдар арасында қабылданған және бұл жағдайда сөйлеу байланысына қосылуды, таңдалған кілтте қарым-қатынасты сақтауды қамтамасыз ететін формулалар. Кең мағынада – бұл сөйлеу мінез-құлқының, іс-әрекеттің, өзін-өзі ұстаудың және т.б. барлық ережелері, бір жағынан сөйлеушілердің әлеуметтік белгілері мен қоршаған ортаға, екінші жағынан тілдің стилистикалық ресурстарына байланысты барлық іс-әрекеті мен тыйымдары. Екі ел, екі мәдениет арасындағы этикет формалары екіжақты да сақталуы керек. Этикет – кезкелген ұлттық мәдениеттің маңызды элементі. Этикетте, тілде, сөйлеу мінез-құлқында, тұрақты қарым-қатынас формулаларында бай халықтық тәжірибе, әдет-ғұрыптардың бірегейлігі, өмір салты, әр халықтың өмір сүру жағдайлары қалыптасқан. Сондықтан этикет – бұл сыпайылық формаларының жиынтығы, онсыз мүмкін емес.

Жоғарыда біз аударманың бірнеше тәсілдерін атап өттік. Алайда оның толық процесін, яғни қазақ тіліндегі этикет формаларын ағылшын тіліне аудару процесін бір мақалаға сыйдыра алмайтынымыз белгілі. Дегенмен, аударма барысында сол әдіс-тәсілді дұрыс таңдай білсек және де этикет формаларын әдеппен қолданып, мүмкіндігін аша білсек, ізгілікке нұсқап, ізеттілікке бастайтын жақсы жақтарын жетілдіре берсек, адамдар арасындағы, мәдениет арасындағы ынтымақтыққа ұйытқы болар еді. Сонымен қатар, жас ұрпақты адамгершілікке баулып, коллективизм рухында тәрбиелеуге септігі тиеді деп сенеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Артёмов А. Ф., Леонович Е. О. Формы обращения в английском языке. – Иностранные языки в школе, №5. – 2008.
- [2] Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения. – Москва: Высшая школа, 1989. – 159 с.
- [3] Балақаев М., Серғалиев М. Қазақ тілінің мәдениеті. – Алматы, Зият-Пресс. – 2004. – 114 б.
- [4] Васильев А.Н. Основы культуры речи. – М., 1990. – 248 с.
- [5] Қапалбекова Г. Ұлттық этикет. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2013. – 160 б.
- [6] Кузьменкова Ю.Б. Стратегии речевого поведения в англоязычной среде // Английский язык. – 2005. – №24. – С. 43-47.
- [7] Формановская Н.И., Шевцов С.В. Речевой этикет. Русско-английские соответствия: Справочник. – М.: Высшая школа, 1990.

А.А.Бакиева

«Туран» университетінің аға оқытушысы, п.ғ.м.

САН МӘНДІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Аннотация. Сан атауларымен байланысты лексика-фразеологиялық бірліктер қазақ тілінің сөз қазынасында елеулі орынға ие болған дүние. Халықтың күн көріс, тұрмыс-тіршілігі негізінде өрбіген түсінік-пайымдаулары, соған байланысты қалыптасқан салт-дәстүр, әдет-ғұрыптар тілдік қолданыстағы тұрақты тіркестерден көрініс табады. Мақалада түрлі зерттеушілердің пікірлерін келтіре отырып, сан компонентті фразеологизмдердің қалыптасуына негіз болған ұлттық-мәдени деректер этнолингвистикалық талдаулар арқылы көрсетіледі. Сан-мөлшер концептісі арқылы берілген этнолингвистикалық тілдік бірліктердің сипаты мен ерекшеліктері айқындалып, көрсетіледі.

Тірек сөздер: уақыт, кеңістік және сан-мөлшер, өлшем ұғымдары, нумеративтер, тіл, таным, этнолингвистика, ұлттық тіл білімі.

А.А.Бакиева

старший преподаватель Университет «Туран», м.п.н.

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С ЧИСЛОВЫМИ ЗНАЧЕНИЯМИ

Аннотация. Лексико-фразеологизмы, связанные с числовыми названиями, занимают значительное место в словообразовании казахского языка. Понятия-суждения, выработанные на основе повседневности, быта народа, сложившиеся в связи с этим обычаи, традиции находят отражение в устойчивых выражениях языкового употребления. В статье отражены национально-культурные данные, которые послужили основой для формирования фразеологизмов с числовыми значениями, приведены мнения различных исследователей. Выявляются и отображаются характер и особенности этнолингвистических языковых единиц, заданных понятием числа-количества.

Ключевые слова: время, пространство и количество, понятия измерения, нумеративы, язык, познание, этнолингвистика, национальное языкознание.

A. A. Bakieva

“Turan” University, senior lecturer

ETHNOLINGUISTIC CHARACTER OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH NUMERICAL VALUES

Annotation. Lexical and phraseological units associated with numerical names occupy a significant place in the word formation of the Kazakh language. Concepts-judgments developed on the basis of everyday life, the life of the people, the customs and traditions formed in this regard are reflected in the stable expressions of language use. The article reflects the national and cultural data that served as the basis for the formation of phraseological units with numerical values and provides the opinions of various researchers. The nature and features of ethnolinguistic language units defined by the concept of number-quantity are identified and displayed.

Key words: time, space and quantity, concepts of measurement, numeratives, language, cognition, ethnolinguistics, national linguistics.

Бүгінгі таңда ғылыми негізі жан-жақты қалыптасқан қазақ этнолингвистикасы өзіндік ерекшелігімен, алдына қойған айқын мақсатымен таныла, нақтылана бастаған тың саланың бірі. Халқымыздың бай мұрасын, әдет-ғұрпын, салт-санасын, дінін, мәдениетін рухани бірлікте қарастыруда атқаратын қызметі мол. «Этнолингвистика» (грекше *ethnos* – «халық» және латынша *lingua* – «тіл») – этнос пен тілдің бірлігі, олардың арасындағы табиғи тұтастық тіл білімінде, оның ішінде түркітанымда тіл тарихы мен халықтың этникалық тарихын ұштастыра отырып зерттеуді қажет етеді. Әлем этномәдени ерекшеліктерге байланысты түрліше танылып, түрліше сипатталады. Тілді жеке адаммен немесе жеке этноспен, олардың ойлау өрісімен және рухани-тәжірибелік қызметімен сабақтастықта қарауға бет бұрды.

Қазақ топырағында этнолингвистиканың негізін салушы көрнекті ғалым, академик Ә.Қайдар өз еңбегінде «этнос», «тіл» деген ауқымды, кең ұғымдарды нақтылап айқындап, көрсеткен. Академик Ә.Қайдар: «Қазақ этносының ұлттық бейнесін, өзіндік болмысын толық та түбегейлі түрде тек оның байлығы – «тіл әлемі» арқылы ғана танып-білуге болады» – дейді [1, 304-б.].

Ғалым С.Е. Жанпейісов осы мәселеге қатысты ойларын былайша өрбітеді: «Этнолингвистика әдетте тілді дағдылы қарым-қатынас құралынан гөрі таным құралы, таным көзі ыңғайында көбірек зерттейді. Бұдан да дәл айтсақ: тілді этносты танудың, әсіресе, интеллектуалды ерекшелігі жағынан танып-білудің құралы ретінде қарастырады» [4]. Этнолингвистиканың зерттеу объектісіне, әдісіне, оның шектес ғылым салаларымен қарым-қатынасына байланысты нәзік қыр-сырлары толық ашылып болды деп айтуға болмайды.

Ж.А.Манкееваның мына пікіріне назар аударайық: «Халықтың материалдық, өндірістік деңгейі мен рухани өрісін бейнелейтін ана тілінің байлығын, асылын барынша толық жиып көрсетіп, қыр-сырын анықтау-этнолингвистиканың міндеті. Этнолингвистика – халық туралы шынайы хабар беретін «ақпарат көзі» [3, 5-б.].

Сан атауларымен байланысты лексика-фразеологиялық бірліктер қазақ тілінің сөз қазынасында елеулі орынға ие болған дүние. Тіліміздегі сандық ұғымды білдіретін тілдік бірліктер, сан компонентті фразеологизмдер – халқымыздың әр кезеңдегі өмір тарихынан хабар беретін құнды тілдік дерек көздері болып табылады. Халықтың күн көріс, тұрмыс-тіршілігі негізінде өрбіген түсінік-пайымдаулары, соған байланысты қалыптасқан салт-дәстүр, әдет-ғұрыптар тілдік қолданыстағы тұрақты тіркестерден көрініс табады.

Негізгі сөздік қорға енетін сан атаулары, яғни нумеративтер ұлттық менталитет ерекшелігін айқындайтын жүйелік құрылым. Нумеративтер этностың тарихымен,

мәдениетімен тығыз байланыста, ауыз әдебиеті мұраларымен, танымдық бағыттағы рухани мұраларымыздың бәріне қатысы бар. Сан атауларын шығармалардан, ұлттық болмысты танығатын еңбектердің көпшілігінен көреміз. Халқымызда қасиетті сандар да жетерлік, олар номинативтік қызметпен қатар когнитивтік бағыттағы қызметті де жүзеге асырады. Кез келген тілдің лексикасының байырғы қабаты болып саналады. Киелі сандарға қатысты М.Әбдуов «Қазақ әдебиеті» газетінің 2005 жылғы 4 қарашадағы санында «Діни дастандардағы киелі сандар қолданысы» мақаласында былай деп жазады: «Үш» саны қазақ халқы үшін қасиетті сан болып есептеледі. Үш жүз: Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз; Үш қуат: ақыл, жүрек, тіл; Үш тәтті: жан, мал, ар; Үш арсыз: ұйқы, күлкі, тамақ; Үш мұрат: қыз мұраты – кету, жол мұраты – жету, дау мұраты – біту. Жеті санына қатысты жеті қазынаны, жеті жарғыны, жеті жұтты, жеті жетімді нақтылап түсіндіріп өтеді. Ойымызды жинақтайтын болсақ, нумеративті сөздер сан есіммен тікелей қатысы бар тілдік бірліктер. Нумеративтерге сандық дәрежеге қатысты терминдер енеді. Олар уақыт, мөлшер, ұзындық өлшем бірліктерімен байланысты екендігі байқалды және метрология сияқты белгісіз өлшем емес, нақты өлшемге негізделетіні белгілі болды. Өлшемдік атауларды, өлшемдік ұғымды білдіретін сөздерді, яғни нумеративтерді қарастыру бүгінгі күні қазақ тілі үшін ғана емес, басқа да түркі тілдері үшін өзекті мәселе.

Ғалым Ә.Хасенов нумератив сөздерді сан мағыналы сөздер деп үш топқа бөліп көрсетеді: «Бірінші – сан есімнің тура мағынасындағы, яғни дәл сан мағынасын білдіретін сөздер: жарты, жалғыз, жарым, қос, егіз, сыңар, дара, т.б. Екіншісі – абстрактылы сан ұғымды сөздер: бір үйір жылқы, бір келе түйе, бір табын сиыр, бір отар қой, таяқ тастам жер, көз көрім жер, ат шаптырым жер, қоралы қой, т.б. Үшіншісі – сәттік сөздер: бір үзім нан, бір қарын май, бір жұтым су, бір уыс бидай, бір құлаш арқан, т.б.» [5].

Ғалым Ә.Ысқақов «Қазіргі қазақ тілі» еңбегінде нумеративке байланысты: «Центнер, килограмм, тонна, қадақ, батпан сөздері салмақ өлшемдерінің, гектар, кубометр сөздері көлемдік өлшемдердің, адым, қарыс, кез, метр, шақырым, ат шаптырым, қозы көш сөздері аралық өлшемдердің және ет асым, қас қаққанша, қас пен көздің арасында, әу дегенше сияқты уақыт, мерзім өлшемдерінің атаулары есебінде қолданылады. Бірақ мұндай сөздер мен сөз тіркестері қаншалықты мөлшерлік мағынада қолданылғанымен, сан есімдер қатарына жатпайды. Бұларды сан есімдерге жуықтастыратын таяныш – тек олардың біршама өлшемдік, мөлшерлік мағынада қолданылатын семантикалық белгілері ғана» [6, 192-б.] – деген пікір білдіреді. Осы ыңғайдағы пікірді ғалым Ә.Хасенов тереңдете түседі: «Қазақ тілінде сәттік (нумератив) сөздерге мына сияқты тіркестер жатады: жүз бас қой, бір қап бидай, бір пар киім, орта қап ұн, бір кесек ет, бір үзім нан, бір уыс бидай, бес аттам жер, бес елі қазы, бір құлаш арқан, бір қарыс жіп» [5] – дейді.

А.Құралұлының «Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі» атты еңбегінде халықтық өлшем бірліктері туралы қызғылықты мәліметтер бар. Астың пісуіне, азық-түлікке қатысты өлшемдер, тәулік, мезгіл атаулары, саусақ, қол, аяқпен өлшенетін ұзындық өлшемдері, сыйымдылық, қашықтық, тереңдік, ауырлық, аудан, көлем, шөпке-пішенге қатысты көлем өлшемдері, экологиялық уақыт өлшемдері орын алған. Қолмен өлшенетін ұзындық өлшемдеріне білем, шынтақ, қолтық, құлаш, кере (сала) құлаш сөздерін жатқыза, аяқпен өлшенетін ұзындық өлшеміне табан, адым, аттам сөздерін жатқызады. Саусақпен өлшенетін сыйымдылық өлшемдеріне

шымшым, шөкім, бір уыс, қос уыс атауларын қосады. Көген бойы, көген тастам, қазық бойы, найза бойы, оқ бойы, тұсау бойы, тізгін бойы тіркестерін бұйымдарға байланысты ұзындық өлшемдері деп көрсетеді [7,118-б.].

Уақыт пен кеңістік жүйесінде ерекше көрініс беретін өлшем бірліктері дегеніміз – белгілі бір нәрсені біртектес басқа бір нәрседен айыра, салыстыра айқындайтын бірлік. Олар қатынас жасау кезінде ұзақтық, қашықтық, ұзындық, шама, көлем, уақыт, мезгіл, дана, саны, т.с.с. өлшеу объектілерін нақты білдіру барысында пайда болған. Ал өлшем – бір нәрсенің көлемін, салмағын анықтайтын өлшем бірлігі. Заттарды сандық тұрғыдан анықтау, оның сапалық қасиеттерін тану негізінде біртектілігін, мөлшерін, көлемін ажыратудан басталады. Бір-біріне ұқсамайтын нәрселердің айырмашылығында сапалық, ал бір-біріне ұқсас нәрселердің айырмашылығында сандық сипат бар.

Сан дегеніміз – затты біртекті бөліктерге бөлуге (нақты немесе ойша) және осы бөліктерді қайта қосуға болатындығын білдіретін оның айқындамасы. Этнос танымындағы уақыт пен кеңістіктің біртұтастығы өлшемдік ұғымдарды білдіретін біршама атаулардан да ерекше көрініс береді. Мысалы, арқан бойы, тұсау бойы, найза бойы, шай қайнатым жер, бие сауым жер, ет пісірім жер, сүт пісірім жер, күндік/күншілік жер, сәскелік жер сияқты байырғы өлшем бірліктері әрі уақытты, әрі ұзындықты, әрі қашықтықты, әрі биіктікті, сонымен бірге найза бойы тереңдікті әрі қалыңдықты да білдірген.

Мөлшер негіздерін анықтауда еңбек құралдары, көші-қон, тіпті адамның дене тұрпаты да алынған. Көшпенділерде уақыт ұғымы тек өздеріне ғана тән түсінікте қалыптасты. Көшпелі халық уақыт өлшемдерін өзінің өмір сүру тәжірибелеріндегі процестерден алып отырған. Бұны Ғ.Ақпанбектің мына пікірі айқындай түседі: «таңмен таласа басталатын қой өргізу, бие байлау т.с.с. қат-қабат үй шаруашылығын жүргізу белгілі бір уақытпен мөлшерленіп отырады. Уақыт өлшемдерін білдіретін бие сауым, сүт пісірім, ет асым, т.б. сөз тіркестері бар» [8, 23].

Көшпенділер өзінің ұлан-ғайыр даласында осы уақыт өлшемдерінің тұспалымен арақашықтықты байланыстыра қараған. Мәселен, сүт пісірім, ет асым, шай қайнатым сияқты уақыт өлшемдерінің негізінде бір жерден екінші жерге қанша арақашықтық жүргенін шамалап, жобалап отырған. Осыған орай, халық танымында осы атаулармен байланысты сүт пісірім жер, ет асым жер, күндік жер, сәскелік жер, арқан бойы, құрық бойы, тұсау бойы, найза бойы сияқты тіркесімдер қалыптасқан. Бие сауым жер, ет пісірім жер (шамамен 2 сағатқа жуық уақыттай жүретін арақашықтық), сүт пісірім жер (15-20 минуттай жүрген арақашықтық) сияқты тұрақты тіркестер жер сөзімен тіркесе, арақашықтықты, уақыт сөзімен тіркесіп келсе, уақыт мөлшерін көрсететін болған. Сондай-ақ, халықтың қарапайым тұрмыс-тіршілігінде қолданылатын заттар (арқан, тұсау, найза, құрық, қамшы) мен бойы көмекші есімінің тіркесуінен жасалған тіркесімдер басқа сөзбен тіркесу қабілетіне орай, кейде ұзындықты, кейде биіктікті білдірген. Қазақ халқының мұндай этномәдени дүниетанымынан уақыт өлшемі арқылы қанша шақырым жер жүргенін анықтағанына қарағанда, уақыт пен кеңістікті бір-бірінен ажырата отырып, оларды біртұтас жүйе ретінде қараған деп ой қорытындылаймыз. Халық өмірінің мәдени бірлігі ретінде танылатын бұл ежелгі өлшемдік межелер, сол ұжым мүшелерінің уақыт пен кеңістікті бір-бірімен тығыз байланыста түсінгендігінен хабар береді.

Қорыта айтқанда, кеңістік пен уақыт, сан өлшемі көшпенділер санасының негізгі

құрылымдық өлшемдері болып саналады. Уақыт, кеңістік және сан, өлшем ұғымдары қазақ мәдениетінде ежелден өзіндік ұлттық қабылдау ерекшеліктерімен түсіндіріліп келген. Секунд, минут, сағат сияқты дәлдікпен есепке алынбаған уақыт бедері әлем бейнесін танудағы қазақ ұлтының кеңістік пен уақыт өлшемдері туралы ұғымдар да тек қазақ менталитетіне тән болмыс түрлерін танытады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – А.: Ана тілі, 1998. – 304 б.
- [2] Рысбаева К. Сан есімдерге байланысты культтік фразеологизмдер. – Алматы, 2000.
- [3] Манкеева Ж. А. Мәдени лексиканың ұлттық сипаты. – Алматы, 1997. – 272 б.
- [4] Жанпейсов Е. Этнокультурная лексика казахского языка. – Алматы, 1989. – 288 с.
- [5] Хасенов Ә. Тіл біліміне кіріспе. – Алматы, 1990. – 184 б.
- [6] А. Ысқақов. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1958. – 340 б.
- [7] Құралұлы А. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1997. – 368 б.
- [8] Ақпанбек Ғ. Қазақтардың дүниетанымы. – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 130 б.

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

- Амирбекова А.** – Ведущий научный сотрудник Института языкознания им. А. Байтурсынова, кандидат филологических наук, Алматы, Казахстан
- Баймурзина А.А.** – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, PhD докторант
- Бакиева А.А.** – «Тұран» университеті п.ғ.м., аға оқытушысы
- Босқонбаева Л.А.** – Тарих, тел һәм әзәбиәт институты өлкән ғилми хезмәткәре, ф.ф.к., Өфө, Башкортостан, РФ
- Гаркавец А.Н.** – Главный научный сотрудник Института языкознания имени Ахмета Байтурсынова, доктор филологических наук, профессор. Алматы, Казахстан.
- Гусейнова А.И.** – Доктор философии по филологии, Научный сотрудник отдела Прикладной лингвистики, Институт языкознания имени Насими НАН Азербайджана, Баку, Азербайджан
- Жаңабекова А.Ә.** – А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор м.а. Алматы қаласы, Қазақстан
- Пірманова К.Қ.** – А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың PhD, Алматы қаласы, Қазақстан
- Сиразитдинов З.Ә.** – Тарих, тел һәм әзәбиәт институты әйзәүсе ғилми хезмәткәре, ф.ф.к., Өфө, Башкортостан, РФ
- Скакова Г.К.** – Шет тілдер және іскерлік карьера университетінің магистранты. Алматы, Қазақстан
- Шәмсетдинова Г.Г.** – Тарих, тел һәм әзәбиәт институты кесе ғилми хезмәткәре, Өфө, Башкортостан, РФ.

МАЗМҰНЫ

Жаңабекова А.Ә., Пірманова К.Қ. Сөзжасамдық белгіленімдердің құрылымдық аспектісі (туынды сөздер және сөзжасам тәсілдері).....	3
Сиразитдинов З.Ә., Босқонбаева Л.А., Шәмсетдинова Г.Г. Диалект корпусы өсөн аудиоматериалдарзы йыйыу һәм эшкәртеу мәсьәләләре.....	13
Гаркавец А.Н. Предмет и задачи казахской теоллингвистики.....	19
Баймурзина А.А. Тілдік сәйкестіліктің қалыптасуындағы ана тілінің рөлі.....	29
Гусейнова А. И. К вопросу палеокультуры тюрков.....	37
Amirbekova A. Compatability of language units in the kazakh language and their capability.....	43
Скакова Г.К. Қазақ тіліндегі этикет формаларын ағылшын тіліне аудару табиғаты.....	50
Бакиева А.А. Сан мәнді фразеологизмдердің этнолингвистикалық сипаты.....	55
Біздің авторлар	60

Техникалық редакторы әрі беттеген: Е.Б. Бесіров

ИБ № 848

Теруге берілді 13.11.2020. Басуға қол қойылды 15.12.2020.
Пішімі 70x100 1/16. Офсеттік басылым. Шартты баспа табағы 4,00
Есепке алынатын баспа табағы 3,75
Таралымы 200. Тапсырыс №43.

Редакцияның мекенжайы: 050010, Алматы қ.
Құрманғазы көшесі, 29
ҚР БжҒМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Технический редактор и верстальщик: Е. Б. Бесиров

ИБ № 848

Сдан на набор 13.11.2020. подписано в печать 15.12.2020.
Формат 70x100 1/16. Офсетное издание. Условный печатный лист 4,00
Лист печатный учитываемый 3,75
Тираж 200. Заказ № 43.

Адрес редакции:
050010. Алматы, ул.Курмангазы, 29
Институт языкознания им.А.Байтұрсынова КН МОН РК
Тел: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Technical editor and layout designer: Y.B. Bessirov

Submitted for recruitment on 13.11.20. signed to the press on 15.12.2020.
Format 70x100 1/16. Offset edition. Conditional printed sheet 4,00
Printed sheet accounted for 3,75
Edition of 200. Order number 43.

Editorial office address:
050010. Almaty, Kurmangazy str., 29
Institute of linguistics.A. Baitursynova KN MES RK
Phone: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61